

LIGETI LAJOS

AZ URÁLI ÉS ALTAJI NYELVEK VISZONYÁNAK A KÉRDÉSE

MARR és követői legélesebb támadásaikat kétségtelenül az összehasonlító-történeti módszer ellen intézték: az összehasonlító-történeti nyelvtudományt teljes egészében elvetették, helyette a maguk négyelemes analízisét próbálták ráerőszakolni a szovjet nyelvészekre.

SZTÁLIN a marristák e téren is megmutatkozó ál-marxista, idealista módszereit leleplezte és megállapította: »Marr nagy hangon idealistának pellen-gézezi ki az összehasonlító-történelmi módszert. Pedig ki kell jelenteni, hogy az összehasonlító-történelmi módszer, komoly hiányai ellenére, még mindig jobb, mint MARR valóban idealista négyelemes analízise, mert az előbbi munkára, a nyelvek tanulmányozására ösztönöz, ezzel szemben az utóbbi csak arra ösztönöz, hogy a kemencepadkán heverjünk és kávézaccból jósolgassunk a hírhedt négy elem körén belül maradvak«.

»MARR minden olyan kísérletet, amely a nyelvcsoportok (családok) tanulmányozására irányul, nagy hangon az »ősnyelvi« elmélet megnyilvánulásának minősít. Pedig tagadhatatlan, hogy az olyan nemzetek nyelvi rokonsága, mint a szláv nemzetek, nem kétséges, s hogy e nemzetek nyelvi rokonságának tanulmányozása a nyelvtudománynak nagy hasznára lehetne a nyelvfejlődés törvényeinek tanulmányozása terén. Érthető, hogy az »ősnyelvi« elméletének ehhez semmi köze«.¹

A sztálini útmutatás nyomán a nyelvtudomány e területén is élénk munka indult meg a korábbi pangás helyén.

A kiváló szovjet nyelvészek egész sora vette védelmébe a megrágalmazott összehasonlító-történeti módszert. Így L. BULAHOVSKIJ már a vita során megállapította: »Az összehasonlító-történeti módszernek igen nagy érdemei vannak a nyelvtudomány területén. Gyakorlati felhasználhatósága kimeríthetetlen. Még igen sok — az indoeurópai és más nyelvrendszerrel kapcsolatos — nyelvi kérdést lehet és kell megoldani ezzel az eljárással.«² V. V. VINOGRADOV mindjárt a vita után megjelent első cikkeiben csatlakozott BULAHOVSKIJ

¹ И. Сталин, Марксизм и вопросы языкознания, Госполитиздат 1950, 68—69; magyarul: A szovjet nyelvtudomány kérdései (Marr-vita), Szikra, 1950, 247.

² L. БУЛАХОВСКИЈ, А materialista nyelvtudomány útjain: Marr-vita, 193.

véleményéhez.³ A. Sz. CSIKOBAVA szerint: »A nyelveknek eredetük szerinti rokonsága és a genealógiai osztályozás megmaradnak a szovjet nyelvészetben, annak ellenére, hogy N. J. MARR és tanítványai egyiket is, másikat is csaknem negyedszázadon keresztül tudománytalannak, fajelméleti fogalomnak bélyegezték.«⁴ Ismét BULAHOVSKIJ másutt ezt írja: »Az összehasonlító-történeti módszer érdekében sok jót lehet mondani, s az az állhatatosság, amellyel a legtapasztaltabb és legjártasabb nyelvészek kitartanak mellette, nem csökönység: ennek a módszernek az ápolása a módszer valóságos, a történelmi tapasztalattal ellenőrzött érdemeinek a következménye. Arra, hogy nem vettünk tudomást erről a módszerről, tudományunk részleges pangásával drágán ráfizettünk.«⁵

Több szovjet nyelvész élesen rámutatott arra is, hogy a marrizmus az összehasonlító-történeti módszer historizmusával antihistorizmust szegezett szembe. »Az antihistorizmus — írja CSIKOBAVA — a mai külföldi nyelvészet idealizmusának lobogója.«⁶ Tovább így nyilatkozik: »A kialakult viszonyok között megvédelmezni a historizmust annyit jelent, hogy megvédelmezzük a nyelvtudományt, mint szigorúan pozitív társadalomtudományi tudományt. Sem a szociológiai pozitívizmus, amely a pszichológia felé irányította a tudományt, sem a vulgáris materializmus nem voltak képesek megvédeni a historizmust, ellenkezőleg — aláaknázták a historizmus pilléreit.«⁷ Hasonló értelemben kritizálja MARR antihistorizmusát A. V. GYESZNICKAJA is.⁸ A. A. FREJMAN hangsú-

³ В. В. Виноградов, Труды И. В. Сталина по вопросам языкознания и новые пути развития советской науки о языке в связи с итогами лингвистической дискуссии: Изв. Ак. Наук СССР IX, 1950, 59—60. Magyarul: V. V. VINOGRADOV, I. V. Sztálinnak a nyelvtudomány kérdéseiről szóló munkái és a szovjet nyelvtudomány fejlődésének új útjai a nyelvészeti vita eredményeivel kapcsolatban: NyIK. II, 1. sz., 31.

⁴ А. С. Чикобава, Состояние и задачи советской науки о языке в свете указаний И. В. Сталина: Изв. Ак. Наук СССР IX, 1950, 90. Magyarul: A. Sz. CSIKOBAVA, A szovjet nyelvtudomány állapota és feladatai I. V. Sztálin útmutatásának fényében: NyIK. II, 37.

⁵ Л. А. Булаховский, О некоторых вопросах и задачах сравнительно-исторического изучения славянских языков: Изв. Ак. Наук СССР IX, 1950, 99. Magyarul: I. A. BULAHOVSKIJ, A szláv nyelvek összehasonlító-történeti tanulmányozásának néhány kérdéséről: NyIK. II, 50. Vö. még: Уб., Сравнительно-исторический метод и изучение славянских языков в свете высказываний И. В. Сталина: Вопросы теории и истории языка в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию (Москва 1952), 237—59. А. И. Смирницкий, К вопросу о сравнительно-историческом методе в языкознании: Вопросы Языкознания I (1952) 4: 2—19. Б. В. Горнунг, О границах применения сравнительно-исторического метода в языкознании: В. Я. I, 4: 20—38. А. В. Десницкая, Вопросы изучения древних языков Малой Азии и сравнительная грамматика индоевропейских языков: В. Я. I, 4: 39—58. П. С. Кузнецов, Вопросы сравнительно-исторического изучения славянских языков: В. Я. I, 5: 38—55.

⁶ А. С. Чикобава, Сталинский этап в развитии советского языкознания и проблема историзма: Изв. Ак. Наук СССР IX, 1950, 335. Magyarul: A. Sz. CSIKOBAVA, A szovjet nyelvtudomány fejlődésének sztálini szakasza és a historizmus problémája: NyIK. II, 2. sz., 9.

⁷ Id. mű; oroszul: 336, magyarul: 11.

⁸ А. В. Десницкая, Сравнительно-исторический метод и изучение истории языка: Изв. Ак. Наук СССР X, 1951, 336—38.

lyozza, hogy a marrizmus a szovjet tudománynak a legnagyobb kárt antihistorizmusával okozta.⁹

A szovjet nyelvtudósok azonban nem álltak meg az összehasonlító-történeti módszer rehabilitálásánál, hanem széleskörű ankétot indítottak annak megállapítására, melyek e módszer komoly hiányai és hibái, melyek azok a módok, amelyekkel ezeken segíteni lehet.

B. A. SZEREBRENNYIKOV nézete szerint: »Az összehasonlító-történeti módszer legfőbb fogyatékoságai két kategóriába sorolhatók: a) objektív jellegű hiányok, amelyek nehezen, sőt néha egyáltalán nem küszöbölhetők ki; b) szubjektív jellegű hiányok, amelyek a kialakult erős hagyomány következményei, vagy pedig abból származnak, hogy az összehasonlító nyelvészek helytelenül alkalmazzák ezt a tudományos kutató eljárást.«¹⁰

SZEREBRENNYIKOV a megjelölt fogyatékoságok legjellemzőbb eseteit az indoeurópai összehasonlító nyelvészet köréből vett példákkal illusztrálva be is mutatja. Fejtegetéseiből ezeket a következtetéseket vonja le: »Az összehasonlító-történeti módszer felsorolt — és szerintünk leglényegesebb — fogyatékoságai sem csökkentik e módszer értékét. Az összehasonlító-történeti módszer bizonyos fokig tökéletesíthető a lehetőségek határain belül. A mai nyelvek nyelvjárásainak és az egy nyelvcsaládhoz tartozó nyelvek közötti kapcsolatoknak tüzetesebb vizsgálata, új anyaggal kell, hogy szolgáljon összehasonlító tanulmányozásukhoz. Ezt a szókészletit, az összehasonlítás tárgyát alkotó anyagot oly módon növelhetjük, hogy feltárjuk a más rendszerű nyelvek jövevényszavait. Az egyes nyelvek és nyelvjárások tüzetes tudományos leírása fejlődésüknek egy bizonyos szakaszán szintén sok anyagot szolgáltathat a nyelvek történetének összehasonlításához és tanulmányozásához.«¹¹

Az összehasonlító-történeti módszer történeti módszer lévén, fokozottan kell ügyelni arra, hogy a »nyelvet és fejlődési törvényeit csak abban az esetben lehet megérteni, ha a legszorosabb kapcsolatban tanulmányozzák a társadalom történetével — annak a népnek a történetével, amelyé a tanulmányozott nyelv és amely ennek a nyelvnek alkotója és hordozója«,¹² GORNUNG, LEVIN és SZIDOROV rámutatott arra, hogy a polgári komparativisták általában figyelmen kívül hagyják a nyelvnek a nép történetével való összefüggését. »Még ott is, ahol néhányuk össze igyekszik kapcsolni a nyelv történetét a nép történetével, ez utóbbit idealista nézőpontból szemléli, és nem képes e két folyamatnak tudományos történeti elemzését nyújtani. ENGELS munkái példaképpül szolgálnak

⁹ А. А. Фрейман, Сталинское учение о языке и иранское языкознание: Изв. Ак. Наук СССР X, 1951, 64—5.

¹⁰ Б. А. Серебренников, К вопросу о недостатках сравнительно-исторического метода в языкознании: Изв. Ак. Наук СССР IX, 1950, 179. Magyarul: B. A. SZEREBRENNYIKOV, A nyelvtudomány összehasonlító-történeti módszereinek fogyatékoságairól: NyIK. II, 2. sz., 15.

¹¹ Б. А. Серебренников, id. mű, 185; magyar fordítás: 22.

¹² И. Сталин, Марксизм и вопросы языкознания, 45—6; Marr-vita, 238.

nekünk arra, hogy hogyan kell alkalmazni a rokon nyelvekre és egy-egy nyelv nyelvjárásaira az összehasonlító-történeti kutatás eljárásait a marxista történeti módszer alapján.«¹³

A nyelvcsaládok kialakulásának és fejlődésének helyes történeti szemléletével összegyeztethetetlen az ú. n. »családfa-elmélet«. Ennek az elméletnek a képviselői a nyelvcsaládok szétválását egyszeri aktusnak fogták fel, amelyet grafikusán — a családfák módjára — úgy ábrázoltak, hogy egy fatörzsből (az alapnyelvből) ágak módjára nőttek ki a nyelvcsalád tagjai.

A »családfa-elmélet«-nek épügy, mint az annak ellenhatásaként keletkezett »hullám-elmélet«-nek közös hibája, hogy a nyelv történetét többnyire a népnek a történetétől elszakítva próbálta vizsgálni. »E történelemellenes nézetekkel szemben meg kell jegyeznünk, hogy minden rekonstruált alapnyelv úgy tekintendő, mint igen bonyolult képződmény, amelyről fel kell tennünk, hogy benne, létezésének egész időszakán át a nyelvjárási különbségek szakadatlanul fejlődnek és változnak. E különbségek közül egyesek kimélyülnek (az elkülönülő csoportok határain), mások, ellenkezőleg elmosódnak (a csoportokon belül). Az előbbiek bizonyos történelmi viszonyok között új nyelvek kialakulásához vezettek, vagyis ahhoz, hogy az illető nyelvjárás-csoport számára megszűnik a lehetősége annak, hogy a más nyelvjárásokkal közös új képződményeket túlélje. Az utóbbiak csak mint a régi nyelvjárások csökevényei maradtak fenn.«¹⁴

Nincs most terünk arra, hogy minden felvetődött fontos kérdésre kitérjünk. Összefoglalóan azonban megállapíthatjuk, hogy SZTÁLIN nyelvtudományi cikkeinek megjelenése óta a szovjet nyelvészek komoly munkát végeztek: a nyelvtudománynak az összehasonlító-történeti módszerrel kapcsolatos kérdései terén a legfőbb irányelvek tisztázása megtörtént, a részletek tekintetében a legkirívóbb hiányosságok kiküszöbölése megindult. A már folyó munka során, újabb aktuális kérdések kapcsán nyilván újabb és újabb részeltkérdések tisztázása várható.

A szovjet nyelvészek különben sort kerítettek arra is, hogy az érdekeltek bevonásával megvitassák azokat a komplex-témákat, amelyekben a nyelvészettnek, elsősorban az összehasonlító-történeti nyelvtudománynak szerepe van. E viták során tisztázódott, hogy bizonyos területeken, így a néprajzban, régészetben, etnogenezis-kutatásban stb. a marrizmus bizonyos csökevényei még megőrződtek, és hogy e hibák a sztálini nyelvtudományi cikkek alapján haladéktalanul kiküszöbölendők. A vita anyagából itt két tételt emelnénk ki.

A néprajzosok között a legutóbbi időig elterjedt nézetek közé tartozott »az ősi nyelv folytonosságáról« vallott tétel. Ez az elmélet GORNUNG, LEVIN és

¹³ Б. В. Горнунг—В. Д. Левин—В. Н. Сидоров, Проблема образования и развития языковых семей: Вопросы Языкознания I, (1952) 1: 42. Magyarul: В. V GORNUNG—V. D. LEVIN—V. N. SZIDOROV, A nyelvcsaládok kialakulásának és fejlődésének kérdése: NyIK. III, 111.

¹⁴ Горнунг—Левин—Сидоров, id. mű, 42—3 és 52—3: magyarul: 111—12 és 122.

SZIDOROV megállapítása szerint »lényegében tagadja, hogy a nyelvcsaládok egy közös forrásból erednek«, és »arra készítetik a szovjet nyelvészeket, hogy élesen felvessék a nyelvcsaládok keletkezésének és fejlődésének kérdését. A probléma megoldása csak annak a ténynek az elismeréséből indulhat ki, hogy vannak rokon nyelvek (egymáshoz közelálló vagy egymástól többé-kevésbé eltávolodott rokon nyelvek) és vannak nem-rokon nyelvek, eredetüket tekintve egymástól különböző nyelvek. Közbeeső jelenségek nincsenek és nem is lehetnek. A »hibrid nyelv« fogalma fikció: összeegyeztethetetlen a sztálini tétellel, amely szerint »a kereszteződésnél az egyik nyelv rendszerint győztesként kerül ki, megőrzi nyelvtani rendszerét, megőrzi alapszókincsét és saját fejlődésének belső törvényei szerint fejlődik tovább, ezzel szemben a másik nyelv fokozatosan elveszti minőségét és fokozatosan elhal.«¹⁵

A másik tétel az etnogenezis-kutatással kapcsolatos. A három szerző itt rámutat arra, hogy az etnogenezis problémáinak tisztázásához mennyire fontos szem előtt tartani a nyelvtudomány eredményeit, majd így folytatják: »De a nyelvészek bevonásával folyó komplex vizsgálat csak úgy lehet eredményes, ha elfogadjuk azt a tételt, hogy a nyelv az etnikai közösségnek legfontosabb ismertető jegye, de nem egyetlen jegye. A nép felcserélheti saját nyelvét, alávetve magát egy másik nyelv hatásának, és feltöltheti amazt a népet, a győztes nyelv hordozóját. Az tehát, hogy — mint a régészek megállapították — valamely területen az anyagi kultúra fejlődésében folytonosság van, nem lehet döntő bizonyítéka annak, hogy az illető területen folytonos nyelvi hagyomány lenne, éppúgy, mint ahogy az a történetileg igazolt tény, hogy egy bizonyos területen megjelent valamely nyelv, sem jelenti, hogy az e nyelvet beszélő mai nép kialakulásában nem vett részt az illető területnek egy régibb idegennyelvű lakossága, amely a jövevények nyelvét vette át.«¹⁶

Hazai nyelvészeink SZTÁLIN nyelvtudományi munkáinak megvitatása során szintén megvizsgálták az összehasonlító-történeti nyelvtudomány problematikáját. A Magyar Tudományos Akadémia 1950 november 27-én tartott ülésén — a »Sztálin nyelvtudományi munkái és a magyar tudomány« c. szesszió keretében — NÉMETH GYULA a dolgok lényegére tapintott, amikor a nyelvtörténettel kapcsolatban CSIKOBAVA vitacikkéből azt a részt idézte, amely szerint MARR nem-marxista, idealista tételeinek az elsőprése nem jelenthet visszatérést semilyen polgári idealista nyelvtudományi irányhoz.¹⁷

Ugyanezen az ülésen ZSIRAI MIKLÓS korreferátumában az összehasonlító-történeti módszer kérdését tárgyalva ezeket mondotta: »Hogy esetleges félreértéseknek idejében elejét vegyük, ki kell jelentenünk, hogy nem a régi történeti-összehasonlító nyelvtudomány félbeszakított vonalát kívánjuk kritika nélkül,

¹⁵ Горнунг—Левин—Сидоров, id. mű, 61; magyarul: 131.

¹⁶ Горнунг—Левин—Сидоров, id. mű, 64; magyarul: 134.

¹⁷ NÉMETH GYULA, Sztálin nyelvtudományi cikkei és a hazai nyelvtudomány feladatai: I. Osz. Közl. I, 18.

változatlanul folytatni, hanem a materialista elmélet tanításait elsajátítva és a dialektikus módszert alkalmazva akarjuk tudományunkat felépíteni.«¹⁸ ZSIRAI előadásában egyben utalt arra is, melyek azok a hibák, szemléleti és módszer-tani hiányok, alkalmi túlzások, amelyek az összehasonlító-történeti módszer alkalmazásából kiküszöbölendők.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében 1951 első felében tartott szakmai-ideológiai előadások során KÁLMÁN BÉLA részletesen foglalkozott az összehasonlító-történeti módszer alapvető kérdéseivel, valamint kiküszöbölendő hiányosságaival.¹⁹ KÁLMÁN BÉLÁnak már számottevő szovjet anyag is rendelkezésére állott, a szovjet nyelvészek példáit ugyanakkor magyar és finnugor anyaggal közelebb hozta hozzánk, sőt nem egy esetben a felvetett kérdéseket sikeresen tovább is fejlesztette. A hibák taglalása során KÁLMÁN röviden utalt nyelvészetünk bizonyos egyoldalúságára is, amely — főleg korábban — a nyelvtörténettel szemben a nyelvtudomány számos alapvető problémájának az elhanyagolásában jelentkezett.²⁰ Ha figyelembe vesszük azokat a társadalmi és történeti viszonyokat, amelyek között több mint száz évvel ezelőtt a magyar nyelvtudomány megindult és kifejlődött, érthető és könnyen megmagyarázható az a fokozott érdeklődés, amely a magyar nyelv története és rokonsága iránt akkor jelentkezett. Az egyoldalú nyelvtörténeti érdeklődés azonban nyelvtudományunk kára nélkül tovább fenn nem tartható. Kétségtelen, e téren jelentős lépést tettünk előre, hiszen tervmunkáinkban a nyelvtörténet mellett már bőségesen szerepel a nyelvjáráskutatás (nyelvatlasz), nyelvtan, lexikográfia, nyelvművelés stb.; azonban az általános nyelvészet nagy problémái iránt még távolról sincs akkora érdeklődés, mint amilyent ezek megérdemelnének.

A speciális hazai viszonyokra természetesen nyomatékosan ügyelnünk kell akkor is, amikor az összehasonlító-történeti módszer hiányosságait ki akarjuk küszöbölni. Nálunk a dolgok természeténél fogva a kutatások súlypontja az anyanyelvünk rokonságát jelentő finnugor, illetőleg uráli nyelvcsaládra esik. Az általános nagy kérdések tekintetében ez ugyan nem jelent különbséget, a részletek terén azonban számolnunk kell olykor sajátos nehézségekkel is. E részleteket természetesen nem lehet tisztázni másként, csak úgy, hogy az általános konsziderációkról áttérünk a konkrét kérdések felvetésére.

A helyesen értelmezett, helyesen alkalmazott összehasonlító-történeti módszerre azonban nemcsak a már felismert és elismert nyelvcsaládok további problémáinak a kutatásához van szükségünk. Ehhez a módszerhez kell folyamodnunk azokban az esetekben is, amikor a korábbi nyelvtudományi kutatások nem tudták tisztázni, részben objektív nehézségek, részben a módszer helytelen

¹⁸ ZSIRAI MIKLÓS, Sztálin cikkei és a történeti-összehasonlító nyelvtudomány: I. Oszt. Közl. I, 43.

¹⁹ KÁLMÁN BÉLA, A történeti-összehasonlító módszer: NyIK II, 6. sz., 64—76.

²⁰ KÁLMÁN BÉLA, id. mű, 73—4.

alkalmazása következtében, hogy bizonyos nyelvek genetikus összefüggésben állnak-e egymással vagy sem. Ez utóbbiak közül számunkra kétségtelenül a legérdekesebb, bennünket anyanyelvünkön keresztül a legközelebről érintő problémák egyike az ú. n. urál-altaji nyelvrokonság kérdése.

*

Az urál-altaji nyelvek rokonságának a feltevése — ha első képviselőjének J. PH. STRAHLENBERGET fogadjuk el²¹ — kétségtelenül régibb, mint az indoeurópai nyelvek összetartozásának a felismerése. Mégis, a STRAHLENBERG után CASTRÉN-nel, SCHOTT-tal, BOLLERrel meginduló kutatások száz év alatt elért eredménye felettébb soványnak mondható.²² Ezek közé tartozik mindenesetre, hogy véglegesen megállapodtak az állítólagos nyelvcsalád elnevezésében; az 'urál-altaji' kiszorította az ugyanilyen értelemben használt korábbi 'tatár', 'altaji' stb. neveket. Kijegescedett a feltett nyelvcsalád két nagy csoportja, a finnugor és a szamojéd nyelveket magában foglaló uráli ág, továbbá a török, mongol és mandzsu-tunguz nyelvekből alakított altaji csoport. Ezt az osztályozást lényegében nem érintik az újabb hipotézisek, mert a legtöbbször csak bővítik a feltett rokonság körét (kivételnek talán csak a szintén elfogadhatatlan uráli-indoeurópai rokonságot tekinthetjük, de itt is vannak »egyezettetők«). Így sem a COLLINDER-féle jukagir-elmélet²³, sem a koreainak az altaji nyelvek közé sorolása nem jelenti az eredeti osztályozás módosítását. Annak a feltevésnek, amely szerint a japán szintén az urál-altaji nyelvek közé tartoznék, akár mint a nyelvcsalád önálló külön csoportja, akár mint az altaji nyelvek újabb ága, ma már nincsen számottevő képviselője. Az aleuti-eszkimó állítólagos urál-altaji (vagy uráli) rokon-

²¹ J. PH. STRAHLENBERG, *Das nord- und östliche Theil von Europa und Asia*. Stockholm, 1730.

²² Az urál-altaji nyelvhasználat leglényegesebb bibliográfiai adataira vö. O. DONNER, *Die uraltaischen Sprachen*: FUF. I (1901), 128—146. SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar nyelvhasználat*⁷ (Budapest 1927), 1—3. W. SCHMIDT, *Die Sprachfamilien und Sprachkreise der Erde* Heidelberg 1926, 45—55. TH. A. SEBEOK, *The meaning of »Ural-Altai«*: *Lingua* II (1950) 124—39. Meg kell jegyeznünk, hogy SCHMIDT tájékoztatója a kérdés állásáról csak erős fenntartással használható. Nemcsak hogy rendszertelen és felettébb hiányos az általa megadott bibliográfia (ez még menthető volna), hanem félre is vezet olyan kérdésekben, amelyekben a tudomány végleges, nem vitatható eredményekre jutott már régen. Így pl. a két török peremnyelv közül az egyiket, a csuvaszt, amely különben egészen sajátos, különálló török nyelvtípust képvisel, a kirgiz dialektusok csoportjába sorolja, a másikat, a jakutot meg éppen mongol nyelvnek tartja (Vö. id. mű 55). Teljesen tájékozatlan a mandzsu-tunguz nyelvek belső tagolódását illetőleg is; így a mandzsu nyelvek közé tartozó gold (= nanaj) és sibe nála a tunguz nyelvjáráások között szerepel, ugyanúgy, mint az archaikus mongol nyelvek közé tartozó dahúr is.

²³ A finnugor (később uráli)—indoeurópai rokonság első komoly képviselője N. ANDERSON. *Studien zur Vergleichung der indogermanischen und finnisch-ugrischen Sprachen*, 1879. Vö. K. B. WIKLUND, *Finnisch-ugrisch und indogermanisch*: *Le Monde Oriental* I. H. PAASONE, *Zur Frage von der Urverwandschaft der finnisch-ugrischen und indoeuropäischen Sprachen*: FUF. VII. H. PEDERSEN, *Zur Frage nach der Urverwandschaft des Indoeuropäischen mit dem Ugrofinnischen*: MSFOU. LXVII. B. COLLINDER, *Indo-uralisches Sprachgut*, 1934. A jukagir elméletéről: B. COLLINDER, *Jukagirisch und Uralisch*: *Uppsala Universitets Årsskrift*, 194,

ságának a kérdése ez idő szerint szintén lekerült a napirendről²⁴; ugyanez lett a sorsa a többi, még inkább ötletszerű rokonsági hipotézisnek.

Tagadhatatlanul teljes csóddel végződött az urál-altaji rokonság kutatásának első korszaka, amelyet úgy jellemezhetnénk, hogy felületes szerkezeti és szókészleti hasonlóság alapján, a részletek ismerete nélkül, a bizonyítékok mellőzésével, mintegy rohammal próbálták a kérdést megoldani.

Ennek az irányynak utolsó, elkésett képviselője H. WINKLER, aki nyelvi tények helyett kitartóan általánosságokkal vagy éppen a »Sprachgeist« hánytorgatásával próbált bizonyítani. Egy olyan korban, amikor az indoeurópai, finnugor stb. nyelvészetben a már kialakult összehasonlító-történeti módszer a kérdések felvetésével szemben komoly igényeket támasztott, WINKLER módszerével csak azt lehetett elérni, hogy az urál-altaji rokonság tétele a bizonyítatlan (vagy bizonyíthatatlan) feltevések közé szorult, amellyel szemben a nyelvtudósok többsége vagy a teljes elutasítás, vagy az erős tartózkodás álláspontjára helyezkedett.

Először a finnugristák (SETÄLÄ, PAASONEN, SZINNYEI stb.) fordultak el az urál-altaji rokonság gondolatától, példájukat rövidesen követték kimagasló altajisták is (RAMSTEDT, PELLIOT stb.). Nem meglepő tehát, ha GORNUNG, LEVIN és SZIDOROV az urál-altajit azok között a rokonsági elméletek között említik, amelyek a szemünk előtt roskadtak össze.²⁵

Kétségtelen, hogy az indoeurópai nyelvészet kedvezőbb körülményei között kitűnő és aránylag gyors eredményeket biztosító összehasonlító-történeti módszer sikeres alkalmazásának az útjában igen komoly tárgyi akadályokkal kellett megküzdenie, amikor az urál-altaji rokonság kutatására került a sor. A legfőbb akadályok közül megemlíthetjük a következőket.

A feltételezett urál-altaji nyelvcsalád kutatóinak korántsem állott a rendelkezésére a nyelveknek olyan gazdag hálózata, mint az indoeurópai nyelvészeknek a maguk területén. A feltett nyelvcsalád egyes csoportjain belül a legtöbb esetben olyan kismérvű a nyelvi differenciálódás, hogy annak segítségével a jelentékenyen ősbibb formák, a szükséges kronológiai következtetések megállapítása alig lehetséges. Ezzel szemben az egyes csoportok közötti különbségek olyan nagyok (ha valóban rokonsággal állunk szemben), hogy valósággal szakadékokat képeznek, amelyeket a csoportok kis száma miatt szinte lehetetlen áthidalni. Az ú.n. urál-altaji nyelveknek számottevő régi, írásos emlékényaga nem maradt fenn. Hogy ez gyakorlatilag mit jelent, az könnyen elképzelhető, ha arra gondolunk: mennyire jutott volna az indoeurópai összehasonlító nyelvészet gazdag nyelvi hálózata ellenére, ha nem rendelkezne az i. sz. VII—VIII. századnál régibb időből származó nyelvi anyaggal (ez u. i. a türk feliratok, az »urál-altaji« nyelvek legrégebb írott, összefüggő emlékeinek a kora). Mindezek

²⁴ ZSIRAI MIKLÓS, Finnugor rokonságunk, 19. A kérdés történetére vö. W. SCHMIDT id. mű 52—4.

²⁵ Г о р н у н г—Л е в и н—С и д о р о в, id. mű, 56—7; magyarul: 127.

felül pedig a rendelkezésre álló sovány anyagból is világos, hogy az érintett nyelvek történetében az egyes csoportok között hosszabb-rövidebb ideig tartó, olykor megismétlődő kereszteződésekkel is kell számolnunk. Ez a körülmény, tudjuk jól, lényegesen kedvezőbb körülmények között is komoly akadályt jelent az összehasonlító-történeti módszer útjában és könnyen súlyos tévedések forrása lehet.

Ám a módszer alkalmazásának szubjektív jellegű hiányosságaira is bőven akad példa. Hogy csak a legismertebbekre hivatkozzam, ilyenek: az egyes nyelvek történetére vonatkozó ismert adatoknak figyelembe nem vétele, a szóképzéslet jövevényelemeinek az alapnyelvbe utalása, bizonyos mondattani sajátosságok indokolatlan visszavezetése egysíkú őstípusokra stb.

Mindeme hiányosságokat felismerték, a legtöbbször azonban érvek kovácsolódtak belőlük, amellyekkel a rokonság ellenzői azt igyekeztek bizonyítani, hogy kielégítő egyezések nincsenek, nem is lehetnek, mert urál-altaji nyelvcsalád nincs.

A ki nem elégtő egyezéseken kívül különben nagy súllyal esett latba a rokonság ellenzőinek érvei között még egy körülmény. Azzal mindenki tisztában volt, hogy urál-altaji rokonságról csak abban az esetben lehet beszélni, ha — többek között — feltehető, hogy az egyes nyelvágakat beszélő népek ősei valamikor egy közös területen, »őshazában« együtt laktak, s idők folyamán onnan vándoroltak szét. Nos, a finnugor és szamojéd rokonság tisztázása során az uráli népekre vonatkozóan ezt az »őshazát« súlyos meggondolások alapján a nyelvészek egyöntetűen az Urál európai oldalára helyezték; a tudomány mai állása mellett ezt a megállapítást kétségbevonni ma sincs sem okunk, sem jogunk. Ezzel szemben az új altaji nyelvek »őshazáját« máig sem vették korszerű módszerekkel vizsgálat alá. Régen, a rokonság felvetésének az idején az Altaj-hegységet jelölték meg meglehetősen homályosan, inkább sejtésszerűen »őshazának«; innen a nyelvcsalád elnevezése is. Azóta mindössze egyes csoportok »őshazáját« illetőleg hangzottak el bizonyos — egymással olykor homlokegyenest ellenkező — nézetek. Így, még legutóbb is, a török nyelvek »őshazáját« keresték Nyugat-Szibériában (NÉMETH) és Kína északi szomszédságában (RAMSTEDT).²⁶ A mongol és mandzsu-tunguz nyelvek esetében a kérdés újabb fel sem merült (SHIROKOGOROFF tunguz-kínai elméletében a nyelvi tényezőt jóformán teljesen figyelmen kívül hagyta); lényegében ezeket eredetüket tekintve — hallgatólagosan — keletázsiai nyelveknek tekintették. Mindezt azonban igen sokan úgy értelmezték, hogy az uráli és altaji nyelvek számára lehetetlen közös »őshazát« feltenni.

²⁶ G. J. RAMSTEDT, Über den Ursprung der türkischen Sprache: Sitzungsber. d. Finnischen Ak. d. Wiss. 1935 (Helsinki, 1937), 81—91. RAMSTEDT elméletével szemben tett ellenvetéseimre vö. MNy. XXXV (1939), 57—61. NÉMETH GYULA, A törökség őskora (Bp., 1934), kny. 8 és Probleme der türkischen Urzeit: Analecta orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dicata (Bibl. Or. Hung. V, Bp. 1942—47), 63, 95. (Ugyane dolgozat 57—62. l. NÉMETH GYULA a török őshazára vonatkozó korábbi nézeteknek igen jó kritikai áttekintését adja.)

A nyelvrokonság kérdésének az »őshaza« természetesen csak egyik része, egy rész-kérdésnek a kapcsán az egész kérdést illetőleg helytelen volna itt apriorisztikusan állást foglalni vagy akár a részletek taglalásába bocsátkozni. Arra azonban rá kell mutatnunk, hogy bármennyire is a lényegét érinti az »őshaza«-probléma, annak tisztázása a legnehezebb feladatok közé tartozik : itt elegendő utalnunk az indoeurópai »őshaza« sokat vitatott kérdésére.

De nyomatékosan rá kell mutatnunk arra is, hogy maga az összehasonlító-történeti módszer sem alkalmazható gépiesen, mereven ragaszkodva a megszokott indoeurópai sémákhoz, amikor e módszer segítségével eddig még nem igazolt rokonsági kapcsolatokat kívánunk tisztázni. Most csak két példára emlékeztetnék. A nyelvek rokonságának a szókészleti egyezések terén mutatkozó kritériumai közé szokás sorolni többek között a számnevek egy részének egyezését is. A finnugor és szamojéd nyelvek példája azt mutatja, hogy ilyen jellegű egyezések megléte rokon nyelvek között sem szükségszerű. Hasonlóan a szókészlet egyező elemei közt tartják számon az elsődleges testrészneveket. A törökben az elsődleges testrészek neveinek egy csoportja igen régi belső képzésű új szó, amely kiszorította a régi, eredeti elnevezést : lépő (láb), néző (szem), fogó (ajak) stb.²⁷

Bármennyire is kompromittálta WINKLER tudománytalan kísérleteivel az urál-altaji rokonság feltevését, bizonyos megfontolások alapján egyre többen annak a nézetüknek adnak kifejezést, hogy a kérdés koránt sincs elintézve, és a feltevés még mindig a lehetőségek határain belül van. Valóban, nagyon lehetséges, hogy az egyes csoportok között legalább is valamiféle kapcsolatok lehetnek, és végső soron a nyelvcsalád esetleges bizonyíthatóságától függetlenül kereszteződésekből származó nyelvi kapcsolatok felderítése feltétlenül lehetséges, legalább is bizonyos fokig, bizonyos részleteiben.

Természetesen ma is vannak, akik a rokonság apriorisztikus feltevéséből kiindulva hangtani, alaktani, vagy szintaktikai részletkérdések megoldását kísérlik meg, a korábbiaknál igényesebb módszertani elvek szem előtt tartásával. Meg kell mondanom: nem hiszem, hogy az ilyenféle vállalkozások eredménnyel járhassanak a dolog lényegét, a rokonság tisztázását illetően.

Az urál-altaji kérdés kutatásában az utóbbi évtizedek során jelentkeztek azonban újabb irányzatok is.

Az egyik felfogás szerint az urál-altaji rokonság helyett az uráli és az altaji csoport, vagy sokkal inkább az utóbbinak egyik ága, a török közötti »ősi kapcsolaton alapuló rokonságról« kell beszélni. Ezt a nézetet képviseli NÉMETH GYULA, aki az uráli és a török nyelvek kapcsolatait vizsgálva arra a végső következtetésre

²⁷ NÉMETH GYULA, Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolata : NyK. XLVII (1928—1930), 83—4. A mi szempontunkból is tanulságos az a kép, melyet HERMAN JÓZSEF nyújt a testrésznevek alakulásáról a román nyelvekben ; vö. HERMAN JÓZSEF, A szókincs és fejlődése : NyIK. II (1951), 6. sz., 28.

jutott, hogy ez a kapcsolat »szoros«, »rokonságszerű«, amely i. e. négy-ötezer évvel ezelőttre megy vissza.²⁸

A rokonság kérdését azzal az éles, elméleti tisztasággal vetve fel, mint GORNUNG, LEVIN és SZIDOROV (akik szerint vannak rokon nyelvek és nem rokon nyelvek; közbülső, afféle hibrid nyelvekről szó nem lehet), természetesen NÉMETH GYULA eredményei úgy értelmezendők helyesen, hogy az uráli és a török nyelvek nem rokonok (az egyezések ugyanis NÉMETH szerint nem vezethetők vissza közös alapnyelvre), és a két nyelvcsoporthoz mutató alaktani és szókészleti egyezések egy igen régi kereszteződés emlékeit képviselik.²⁹

Lényegében igen közel áll NÉMETH GYULA felfogásához B. COLLINDER nézete, amely szerint tagadhatatlanul vannak bizonyos egyezések az uráli és az altaji nyelvek között; ezek az egyezések azonban nem okvetlenül e nyelvek genetikai kapcsolatából magyarázandók. Véleménye szerint az egyezések sokkal inkább magyarázhatók kölcsönzésből vagy »affinité élémentaire«-ből.³⁰ COLLINDER eltér NÉMETH-től abban, hogy az uráli csoport kapcsolatát nem korlátozza a törökre, hanem kiterjeszti az egész altaji ágra. Az általa felvetett »affinité élémentaire« (elemei egyezés, kapcsolat), amelyet élesen elválaszt a rokonságtól (»parenté«), végeredményben igen közel áll a »rokonságszerű kapcsolat« fogalmához.

Egy merőben más felfogás képviselői félretolják az uráli és altaji nyelvek genetikai összefüggésének problémáját, mint számukra teljesen lényegtelen, és a kérdéses nyelveket tipológiai alapon fogják össze.³¹ Szerintük az uráli és altaji nyelvek között kétségbenvonhatatlanul kimutathatók bizonyos tipológiai jellegű egyezések. Ezek függetlenül a köztük meglévő vagy meg nem lévő genetikai kapcsolattól önmagukban is eléggé indokolják, hogy urál-altaji nyelvi egységről, pontosabban urál-altaji nyelvtípusról beszéljünk.

A nyelvtipológia tehát voltaképpen megkerüli a kérdést. De a tipológia a maga ahistorikus szempontjával nem is oldhat meg egy olyan kérdést, a gene-

²⁸ NÉMETH GYULA, Az uráli és török nyelvek ősi kapcsolata; NyK. XLVIII, 62—84 Uő., A törökség őskora, kny. 1—19. Uő., Probleme der türkischen Urzeit, 57—102. Ez utóbbi dolgozatban vö. 82—3. l.: »Auf Grund dieser Entsprechungen ist das Verhältnis der uralischen und türkischen Sprachen als eine enge, verwandtschaftsartige, aber auf mehrere (vier—fünf) Jahrtausende vor unserer Zeitrechnung zurückgehende Verbindung zu betrachten«. Bevallom, valami ellentmondásfélét érezek tanulmányának é helyén megfogalmazott, nyilván végső következtetésnek szánt álláspontja és ugyane tanulmányának egy előbbi helye között, ahol ezt mondja (65): »Die Beziehungen zwischen den uralischen und türkischen Sprachen können als Urverwandtschaft oder als Folge der in der Vorzeit erfolgten Berührungen aufgefasst werden«.

²⁹ Itt jegyzem meg, hogy NÉMETH GYULA, A kevert nyelvrendszer kérdéséhez (I. Oszt. Közl. II, 313—332) c. előadásához fűzött hozzászólásomban (uo. 332—8) a »kevert nyelvrendszerű« nyelv műszóval szemben fenntartásomnak adtam kifejezést, minthogy annak tartalmát »bizonytalannak és kétértelműnek« éreztem, és helyette — egyelőre — az általa is használt »keveréknyelv« kifejezést ajánlottam. Ma már úgy látom, hogy ez a műszó sem megfelelő, mert könnyen a »hibrid nyelv« képzetét kelti.

³⁰ B. COLLINDER, La parenté linguistique et le calcul des probabilités: Språkvetenskapliga Sällskapets i Uppsala Förhandlingar, 1946—48, 24.

³¹ Az urál-altaji tipológiai összefüggés kérdését Т. А. СЕБЕОК, id. mű 136—8 ismerteti. СЕБЕОК, úgy látszik, maga is e felfogás képviselői közé tartozik.

tikai összetartozás kérdését, amely lényegében történeti. A kérdést az összehasonlító-történeti nyelvtudomány vetette fel, megoldani is csak az tudja a maga összehasonlító-történeti módszerével, — ha az egyáltalában megoldható.

NÉMETH GYULA említett tanulmányának jelentőségét éppen abban látom, hogy a helyes módszerhez folyamodva vette vizsgálat alá a kitűzött kérdéseket. De nemcsak ebben, hiszen előtte többen is megpróbálkoztak azzal, hogy az összehasonlító-történeti módszer alkalmazásával vigyék előbbre a kérdést. Az ő érdeme abban van, hogy az általa elfogadott, ill. kimutatott egyezések valóban kifogástalanok, és — úgy vélem — további kutatásaink komoly kiindulási pontjául szolgálhatnak. Ebből a szempontból nem lényeges, hogy az egyezésekből levonható következtetéseket illetőleg vele egy véleményen tudunk-e lenni, vagy sem.

NÉMETH GYULA végigvizsgálta az uráli és a török nyelvek nyelvtani szerkezetét és szókészletét és összefoglalta mindazon egyezéseket, amelyeket elfogadhatóknak tart. Leglényegesebb eredményei kétségtelenül a szókészleti egyezések területén vannak, éppen ezért ezekkel kapcsolatban vetnék fel néhány problémát. E problémák nézetem szerint nemcsak az uráli és török, hanem az uráli és az altaji nyelvcsoporthoz többi tagjai közt is felmerülnek, nem közömbösek tehát számunkra akkor sem, amikor az uráli és altaji nyelvek rokonságának (vagy nem-rokonságának) a kérdését kutatjuk.

A következő uráli-török szóegyezéseket fogadja el hiteleseknek NÉMETH GYULA (a felsorolásban őt követve nem magukat a szavakat, hanem a jelentésüket adom): 1. ember; 2. férfi; 3. máj; 4. száj; 5. lenni; 6. aludni; 7. hallani; 8. elfeledni; 9. elfáradni, leromlani, lesóványodni; 10. nyalni; 11. dugni; 12. varázshot, varázsolni; 13. sógornő, sógor — meny; 14. moly; 15. hód; 16. serke; 17. szó; 18. munka, baj; 19. szemölcs, pattanás; 20. földhát; 21. hab, hullám; 22. kéve; 23. erő, képesség; 24. hamu; 25. zsír; 26. alsó rész; 27. tíz. A lista hosszú meggondolás, mérlegelés eredménye; a korábbi magyar változatban szereplő szavak közül elmaradt öt, mint amelyekkel szemben hangtani vagy egyéb kételyek merülhetnek fel (megkapni; hagyni; belemenni, beleférni; öcs; ángy).

A megtartott egyezések hangtani és jelentéstani tekintetben egyaránt megnyugtatók; mindössze egynek, a 3. 'máj'-nak a tekintetében éreznék némi bizonytalanságot.

A szerintem is kifogástalan etimológiák azonban, azt hiszem, nem mind helyezhetők ugyanarra a kronológiai szintre.

Így két török szó (15. 'hód' és 17. 'szó') megfelelői csak az ugor nyelvekből mutathatók ki. Lehetséges, hogy gondos kutatással az ilyen típusú példák száma is szaporítható, mint ahogy nincs kétségem a felől, hogy a helyes etimológiák végleges száma korántsem 27. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy e két szó, amely más vonatkozásban is foglalkoztatta nyelvtudományi irodal-

munkát, egészen más természetű problémákat is felvet.³² De számolhatunk esetleg azzal is, hogy a protolapp—szamojéd—ugor viszonyt tisztázó legújabb, nagyjelentőségű kutatások kapcsán³³ ebben a vonatkozásban még egyéb lehetőségek is felmerülnek.

A 25. 'zsír' finnugor eredete ezzel szemben teljesen biztosítottnak látszik (szamojéd megfelelői ez idő szerint nincsenek kimutatva), viszont igen érdekes, hogy a megfelelő szó a török régiségben teljesen ismeretlen. A mai török nyelvek közül is csak a volgai (kazáni tatár és baskir; ezek valamelyikéből való a kirgiz adat) és a szibériai (altáji, teleut, lebed, sór) nyelvekben van feljegyezve, amelyeknek bizonyos finnugor nyelvekkel való, századok óta tartó kapcsolata közismert. Ez annyit jelent, hogy a török *mai* 'zsír' jelenlegi adataink alapján semmiképpen sem vezethető vissza a török alapnyelvre, ellenkezőleg, a török nyelv aránylag kései finnugor eredetű jövevényszavai közé sorolandó. De tovább mehetünk: az sem bizonyos, hogy a finnugor szó már a legrégebbi kipcak (és szibériai török) nyelvbe került volna, és onnan sugárzott volna szét a mai nyelvjárásokba. Nagyon meglehet, hogy a mai török előfordulások különnyelvi kölcsönzésekre mennek vissza, azzal, hogy egyik-másik török nyelv nem is közvetlenül finnugor forrásból vette a szavát, hanem valamelyik szomszédos török nyelvből, amelyikben a finnugor szó átvétele már megtörtént.

A kiragadott példákkal nem »tévedésekre« akartam rámutatni, hiszen a megadott etimológiai megfelelések ezekben az esetekben is gáncs nélkül valók, hanem arra akartam velük kapcsolatban nyomatékosan rámutatni, hogy a finnugor (uráli), valamint az egyes altaji nyelvek közti kereszteződések kérdése rendkívül bonyolult. Súlyos hibát követnénk el, ha az elkövetkező kutatásainkban a kereszteződéseket egyszeri érintkezésre próbálnánk leegyszerűsíteni.

A 27 etimológia rá kell, hogy irányítsa figyelmünket a leglényegesebb kérdésre is. NÉMETH GYULA a 27 etimológia közül 10 török szó mellett megadja azok általa is elfogadott mongol (mandzsu-tunguz) megfelelőit is; további öt török szó mellett kétesnek tartott megfelelőket jelez. (Most az nem is nagyon fontos, hogy a megadottakon kívül további mongol, ill. mandzsu-tunguz megfelelésekkel is számolhatunk.) Mindennek ellenére NÉMETH GYULA uráli és török különnyelvi kapcsolatokról beszél, mert — mint mondja — véleménye szerint a felsorolt török és mongol (mandzsu-tunguz) egyezések »rendesen« (gewöhnlich) nem nyúlnak vissza az alapnyelv korába.³⁴

NÉMETH GYULÁNAK ez az álláspontja természetesen következik abból, hogy ő nem tartozik az altaji rokonság hívei közé. Tegyük hozzá sietve, az adott

³² Legutóbb vö: BÁRCZI GÉZA, Török jövevényszavaink legrégebbi rétegének kérdéséhez: I. Oszt. Közl. II, 347—59; SZ. KISPÁL MAGDOLNA, LAKÓ GYÖRGY, MOÓR ELEMÉR hozzászólásai uo. 359—71. SZ. KISPÁL MAGDOLNA, Ugor-török érintkezés: NyK. LIII (1952), 49—74.

³³ N. SEBESTYÉN IRÉN, Adalékok a protolapp nyelv problémájához: NyK. LIII, 24—41.

³⁴ NÉMETH, Probleme, 68: »Ich habe zu den Zusammenstellungen auch die mongolischen (und mandschu-tungusischen) Entsprechungen, insofern sie mir bekannt sind, hinzugefügt, muss aber betonen, dass diese m. E. gewöhnlich nicht auf ursprachliche Zeit zurückgehen«.

esetben ezt az elutasító álláspontot megcáfolni az sem tudná, aki az altaji rokonság hívének vallja magát. De nem is tudhatja, mert az altaji nyelvek genetikus összetartozása ma is csak feltevés, melyet az összehasonlító-történeti módszer segítségével még nem igazoltak félreérthetetlen, meggyőző módon.

Ezzel el is érkeztünk egyben az urál-altaji nyelvrokonság kulcskérdéséhez. Addig beszélni sem lehet az urál-altaji nyelvrokonság komoly kutatásáról, amíg nem sikerül tisztázni: mivel is rokon az uráli nyelvcsalád? Van-e tulajdonképpen altaji nyelvcsalád?

*

A modern összehasonlító altaji nyelvészet G. J. RAMSTEDT munkásságával kezdődik; mindannak, ami a korábbi időkből származik, inkább csak tudománytörténeti értéke van ma már.³⁵

Meg kell állapítani mindjárt azt is, hogy, amit RAMSTEDT és kortársai, B. J. VLADIMIRCQV, W. KOTWICZ, P. PELLIOT, GOMBOCZ ZOLTÁN és mások a nyelvtudománynak ezen a területén teljesítettek, összehasonlíthatatlanul magasan felette áll, mind mennyiség, mind minőség tekintetében annak, ami azelőtt és azóta az általános urál-altaji kutatások terén történt. Hogy a kérdés kívánatos, teljes tisztázásához még sem jutottunk el, annak különleges okai vannak.

Kutatásaik során számos alapvető kérdést vizsgáltak meg az altajisták. A felvetett kérdésekre majdnem minden esetben meglepő, egyben világos és kétségtelen megoldást adtak. De jóformán valamennyi megoldás újabb, alig leplezett kényes kérdéseket vetett fel, amelyekkel komolyan már nem néztek szembe, s amelyekre máig is adósok vagyunk a felelettel. Nem utolsó sorban ezeknek a felelet nélkül hagyott kérdéseknek a következménye az, hogy az altaji nyelvrokonság ma is csak hipotézis. De lássunk néhány példát. Példáinkat az altaji összehasonlító-történeti hangtan területéről vesszük, onnan, amelyet az eddigi kutatások a legalaposabban vizsgáltak.

Sikerült tisztázni, hogy bizonyos esetekben a köztörök szóbelseji és szóvégi *z*-nek és *š*-nek a csuvasban, továbbá a mongolban (és a mandzsu-tunguzban) szabályosan *r*, illetve *l* felel meg.³⁶ Arról hosszú és szenvedélyes vita folyt, hogy

³⁵ Az altaji nyelvhasználat történetére vonatkozó főbb könyvészeti utalásra vö. a 22. jegyzetben említett anyag idevágó részén kívül: W. SCHMIDT, Die Sprachfamilien, 48—51; W. KOTWICZ, Contributions aux études altaïques I—III: Rocznik Orientalistyczny VII (1930) 131—52; G. J. RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft: MSFOu. CIV: 2, II. Formenlehre (Helsinki, 1952); W. KOTWICZ, Studia nad językami altajskimi: Rocznik Orientalistyczny XVI (1950), 1—318.

³⁶ GOMBOCZ ZOLTÁN, Az altaji nyelvek hangtörténetéhez: NyK. XXXV (1905), 247—57 (rotacismus), 257—67 (lambdacismus). Uő., Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen: KSz. XIII (1912—13), 1—22. A korábbi erre vonatkozó nézeteknek, melyek különben lényegében megegyeznek a GOMBOCZ-féle felfogással e hangok eredetét illetőleg, ma már inkább csak tudománytörténeti értékük van (vö. W. RADLOFF, Phonetik, §§ 192, 286, 288, stb.; E. SETÄLÄ: FUF II, 273). Az *r* és *l* (*r'*, *l'*) eredetisége mellett foglal állást: G. J. RAMSTEDT, Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen: JSFOu. XXXVIII (1923), 1: 1—34; ism.: Asia Major 1,

melyik állapot az eredetibb ; a vita végeredményben ma sem tekinthető lezárt-nak. Ugyanakkor alig szenteltek valami figyelmet egy másik, nem kevésbé fontos kérdésnek : miért van az, hogy a szépszámú etimológiát tartalmazó példa-anyagban alig akad komoly mandzsu-tunguz megfelelés, olyan meg jóformán egy sincs, amelyben a mandzsu-tunguz adat közvetlenül, mongol párhuzam nélkül volna összekapcsolható a török adatokkal.

Egy másik megfigyelés szerint az irod. mong. $-\gamma$ - (ritkábban $-b$ -, $-m$ -, $-ng$ -) egy része mongol alapnyelvi* $-\beta$ -re megy vissza és a példák tömegével igazolható szabályossággal megfelel a török alapnyelvi $-p$ -nek (ma : $-p$ -, $-b$ -, stb.).³⁷ A példatár anyagában a mandzsu-tunguz megint legalább is kétértelműen viselkedik, de ennek az okát sem kísérelték meg felderíteni.

Egy ismét másik, alapvető megállapítás szerint az altaji alapnyelvben igazoltnak kell tekinteni a szókezdő p -t. Ez a szókezdő a mai altaji nyelvekben a következőképpen van képviselve : nanaj (gold) p -, mandzsu f -, egyéb mandzsu-tunguz nyelvjárások χ -, h -, $\emptyset$; mai közmongol nyelvjárások $\emptyset$, mongol peremnyelvjárások χ -, f -, közép-mongol h -, (kitaj p -) ; török $\emptyset$ (? q -, k -).³⁸ Ebben az esetben meglepő módon az előbbiekkal homlokegyenest ellenkező jelenségnek vagyunk a tanúi : a több mint száz példát számláló anyagban csak elvétve akadunk elfogadható, sőt feltételesen javasolható török etimológiára ; a kérdéses hangtani megfelelést igazoló példák jóformán mongol és mandzsu-tunguz párhuzamokra korlátozódnak. Ezzel szemben igen érdekes megfigyelni, hogy a

1924, 775—82, különösen 778. M. RÄSÄNEN, Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremisschen : MSFOu. XLVIII (1920); vö. Z. ГОМБОЦА : КСsA. I (1921), 83. Altaisch und Urtürkisch : Ung. Jb. VI, 94—121. Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türksprachen : КСsA. II (1926), 65—83, kül. 78—80. Б. Я. В л а д и м и р ц о в, Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия (Ленинград 1929), § 217. M. RÄSÄNEN, Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen : Studia Orientalia XV (Helsinki, 1949), 22—3. ГОМБОЦА Z., Magyar szókészlet, I. rész (Honfoglaláselőtti bolgár-török jövevényszavaink), Budapest 1930 (egyetemi előadásainak litografált jegyzete), 29—31, »az eddig általánosan elfogadott felfogással szemben« valószínűbbnek tartja RAMSTEDT álláspontját. A korábbi álláspontot továbbra is képviseli — részben újabb érvek alapján — NÉМЕТН ГYУЛА, A honfoglaló magyarság kialakulása (Bp. 1930), 92—5, továbbá НYК. XLIII, 129 (a kérdés története szempontjából érdekes), valamint : Probleme der türk. Urzeit, 70, 82—3, jegyz.). A korábbi, most már NÉМЕТН-féle nézetet képviseli még: J. BENZING, Tschuwassische Forschungen : ZDMG. XCIV (1940), 391—8 és Die angeblichen bolgartürkischen Lehnwörter im Ungarischen : ZDMG. XCVIII (1944), 24—7.

³⁷ G. J. RAMSTEDT, Zur Geschichte des labialen Spiranten im Mongolischen: Festschrift Wilhelm Thomsen (Leipzig, 1912), 182—7. ВЛАДИМИРЦОВ, Сравнительная грамматика, 207—13, § 116, stb.

³⁸ P. SCHMIDT, Der Lautwandel im Mandschu und Mongolischen : Journ. of the Peking Oriental Society IV (1898), 29—78. G. J. RAMSTEDT, Ein anlautender stimmloser Labial in der mongolisch-türkischen Ursprache : JSFOu. XXXII (1916—1920), 1—10. P. PELLIOT, Les mots à h - initiale, aujourd'hui amuie, dans le mongol des XIIIe et XIVe siècles: Journ. As. 1925 I, 193—263. (Vö. ugyanitt, 262 : »Enfin, dans trois notes au bas des pages 3, 5 et 6, à propos de la série ma. *falañyu*, »paume«, ma. *fere*, »sol, fond«, et ma. *feye*, »nid«, M. Ramstedt propose des rapprochements avec le finno-ougrien qui, pour un profane, sont assez impressionnants. C'est donc la grosse question de la parenté éventuelle des langues altaïques avec le finno-ougrien et les langues samoyèdes qui est à nouveau soulevée par l'étude de l'ancienne labiale sourde initiale du mongolo-turc commun.« P. PELLIOT, Les formes avec et sans q - (k -) initial en turc et en mongol: T'oung Pao XXXVII (1944), 73—101. L. LIGETI, A própos de l'écriture mandchoue : Acta Orient. Hung. II, 291—3, note 33.

határozottan urál-altaji rokonság-ellenes RAMSTEDT indokoltnak tartotta felhívni a figyelmet több esetben valóban elgondolkodtató további, finnugor (szamojéd) egyezésekre. X

Különösnek tűnhetik fel, hogy RAMSTEDT mindennek ellenére nem altaji, hanem török-mongol alapnyelvre viszi vissza a szókezdő *p*-t, még pedig annyira határozott formában, hogy azt cikke címében is szükségesnek tartja rögzíteni. Eljárásának természetesen megvannak az okai. RAMSTEDT pályája kezdetén széles alapokon kezdte meg kutatásait és vizsgálódásait kiterjesztette az altaji nyelvcsalád mindhárom ágára. Későbbi munkássága során azonban egyre kisebb szerephez jutott nála a mandzsu-tunguz nyelvág. Úgy látszik, mintha az altaji rokonság hipotéziséről áttért volna a szemében egyedül bizonyosnak tűnő török-mongol nyelvrokonság elméletére; ez a felfogása számos tanulmányának a címében is tükröződik.³⁹ Munkásságának utolsó szakaszában, talán éppen koreai tanulmányainak következményeképpen, RAMSTEDT visszakanyarodott eredeti álláspontjához: ezt látszik bizonyítani utolsó, igen jelentős posthumus munkája is, »Einführung in die altaische Sprachwissenschaft«.

A mandzsu-tunguzzal szemben tanúsított tartózkodás azonban nemcsak RAMSTEDT tudományos munkásságának bizonyos szakaszán mutatkozott meg, jelentkezett az más altajistáknál is. E tartózkodás okát korántsem kereshetjük kizárólag a mandzsu-tunguz anyag szegénységében (bár ez is jelentős tényező volt) és a mandzsu-tunguz nyelvészeti tanulmányok elmaradottságában.

Tagadhatatlan ugyanis, hogy az eddigi kutatásokból egy olyanféle különös kép alakul ki, mintha valami furcsa kettősséggel kellene számolni az altaji nyelveket illetőleg: a török szerves kapcsolatban áll a mongollal, másfelől hasonlóan szoros kapcsolat mutatkozik a mandzsu-tunguz és a mongol között. E kettősségen túl, kimondatlanul, egy még különösebb helyzetkép körvonalai bontakoznak ki: a mandzsu-tunguz semilyen kapcsolatban sincs a törökkel.

Ameddig az efféle alapvető ellentmondásokat nem sikerül kiküszöbölni, addig az altaji nyelvek összetartozandósága természetesen távolról sem tekinthető bizonyítottnak.

De rá kell mutatnunk arra is, hogy az eddigi altaji nyelvészeti kutatásoknak — komoly értékei mellett — vannak még egyéb, súlyos fogyatékségei is.

Az altaji összehasonlító nyelvészet terén számos, a maga korában igen értékes monográfia, tanulmány foglalkozott a nyelvtan és a szókészlet kérdéseivel. E részlettanulmányok azonban eredményeikkel együtt megmaradtak mind-

³⁹ Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch-türkischen Sprachen: JSFOu. XXVIII: 3, (1912) 1—86. Az *η* hang a mongolban és a törökben: NyK. XLII (1913), 229—38. Egy állítólagos török-mongol hangtörvény: NyK. XLII (1913), 69—74. Zur mongolisch-türkischen Lautgeschichte. I. Mongolisch-türkisches *č*. II. Mongolisches *ǰ* und seine Vertretungen im Türkischen: KSz. XV (1914), 134—50. Zur mongolisch-türkischen Lautgeschichte. III. Der *j*-Laut und damit zusammenhängende Fragen: KSz. XVI (1915), 66—84. Ezekhez tartozik fent említett dolgozata a szókezdő zöngétlen labiálisról. Az 1924-től kezdve megjelent munkáiban ismét az »altaji« felfogás érvényesül a címekben is; KARL-ERIK HENRIKSSON, Sprachwissenschaftliche Veröffentlichungen von Prof. Dr. G. J. Ramstedt: Studia Orientalia XIV: 12 (1950), 9—13.

végig részleteknek, amelyekből nem tudtak előtörni az e g é s z lényeges elemei. Tévedés volna ennek az okát csak abban látnunk, hogy bizonyos, olykor nem is lényegtelen kérdések megvitatása még mindig nem került sorra. Az eddigi módszerekkel, az eddigi anyagból lényegesen messzebbre jutni akkor sem tudnánk, ha minden fontosnak tartott, korábban nem tárgyalt részletet is vizsgálat alá vennénk. Minden érvelésnél meggyőzőbben igazolja ezt a nézetünket RAMSTEDT posthumus munkája, amely első kísérlet arra, hogy az altaji összehasonlító nyelvészet egyik összefüggő területét, az alaktant szerves egészként tárgyalja. E mű ugyanis az egyes alaktani kérdéseket oly módon tárgyalja, hogy az egyes esetek hogyan viselkednek az egyes nyelvekben, élesen elhatárolva mindenkor a török, a mongol, a mandzsu-tunguz és a koreai nyelv megfelelő anyagának a vizsgálatát. Hogy mi is hát a mai altaji nyelvekben a megőrzött közös sajátság, annak eldöntését RAMSTEDT előljáróban a »kritikailag iskolázott« olvasónak a megítélésére bizza.⁴⁰

RAMSTEDT összefoglaló altaji nyelvészeti posthumus művét KOTWICZ hasonló természetű munkájával együtt az eddigi altaji nyelvészeti kutatások zárókövének kell tekintenünk. E művek összefoglalják a korábbi, legtöbbször saját kutatásaikból lesűrhető legjobb eredményeket, ugyanakkor számos olyan megfigyelést tartalmaznak, amelyek jól felhasználhatók a jövő kutatások számára is. Hogy azonban valóban tovább juthassunk, ki kell küszöbölnünk az összehasonlító-történeti módszer e téren megmutatkozó korábbi hiányosságait. Ennek érdekében :

1. az eddiginél alaposabban kell tanulmányoznunk az egyes ma élő altaji nyelveket ;
2. komoly figyelmet kell szentelnünk az egyes (török, mongol, mandzsu-tunguz ; koreai) nyelvek történetének ;
3. az egyes nyelvek történetét az illető népek történetének szemmel tartásával kell vizsgálnunk.

E feladatok sikeres megoldásának ma jobban megvannak a kedvező feltételei, mint valaha. Valamennyi felmerülő kérdésnek a taglalásába ezúttal sem bocsátkozhatom, néhány kiragadott részlet-probléma bemutatása talán jobban is szemlélteti az előttünk álló feladatokat.

A ma élő altaji nyelvekkel kapcsolatban szólnunk kell a Szovjetunió területén élő török, mongol, mandzsu-tunguz népek nyelvi és nyelvészeti anyagáról. Ebben a körben mindenki előtt ismeretes, hogy e népek milyen hatalmas fejlődésen mentek keresztül a Nagy Októberi Forradalom óta kulturális szempontból is ; ez a fejlődés különösen erőteljesen jelentkezik az anyanyelvi kultúra terén.

Az új nyelvi anyag, amelyet egyik-másik területen áttekinteni is nehéz, óriási segítséget jelent a nyelvészeti kutatások szempontjából is. Török nyelvi

⁴⁰ G. J. RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II, 15, jegyz.: »Die kritisch geschulte Leser wird darum in dem morphologischen Abschnitte alles das gesammelt finden, was in diesen Sprachen als gemeinsames Gut noch vorhanden ist oder als solches betrachtet werden kann«.

területről most csak N. A. BASZKAKOV rövid beszámolójára utalnék,⁴¹ valamint arra, hogy NÉMETH GYULA »A szovjet turkológia« c. készülő művében részletes tájékoztatással fog szolgálni ebben a vonatkozásban.⁴² A mongol nyelvi szovjet kiadványokról, nyelvészeti művekről nem áll rendelkezésre a BASZKAKOVÉHOZ hasonló kalauz, azonban gazdag termése jól ismeretes minden mongolista előtt.

Nyelvészeti szempontból a legjelentősebbnek mégis azt kell tartanunk, ami a mandzsu-tunguz nyelvek és nyelvjárások megismerése terén történt. Az itt számbajövő, korábban teljesen írástudatlan, elmaradt kis népek nyelvére vonatkozóan — a legrégebb szórványos, kezdetleges feljegyzéseket nem számítva CASTRÉN, GRUBE, PROTOGYJAKONOV művei voltak a főforrásaink.⁴³ Ma viszont az evenki (= tkp. tunguz), nanaj (= gold), olcsa, even (= lamut) népeknek nemcsak saját írásuk van, hanem egész sereg iskolai tankönyv, szótár, fordítás, sőt eredeti mű tanúsítja kulturális felemelkedésüket, amelyek természetesen egyben a nyelvészeti kutatásoknak is elsőrendű, sokáig nélkülözött segédeszközei.⁴⁴ Tudományos szempontból igen értékesek V. I. LEVIN, V. I. CINCUSZ

⁴¹ Н. А. Б а с к а к о в, Развитие языков и письменности народов СССР (на материале тюркских языков): Вопросы Языкознания I (1952) 1: 19—44. Jól használható anyag található a tudományos irodalomról: А. К. Б о р о в к о в, Востоковедение в СССР за 30 лет: Изв. Ак. Наук СССР VI (1947), 395—407.

⁴² Előzetes beszámolóként I. NÉMETH GYULA, A szovjet turkológia: I. Oszt. Közl. IV (1953), 105—116 (részletesebben ismerteti BASZKAKOV cikkének gondolatmenetét is), valamint CZEGLÉDY KÁROLY, RÁSONYI LÁSZLÓ, ANGYAL ENDRE hozzászólásait és PAIS DEZSŐ elnöki zárószavát, uo. 117—123.

⁴³ A. CASTRÉN — A. SCHIEFNER, Grundzüge einer tungusischen Sprachlehre, nebst kurzem Wörterverzeichnis. St. Pbg. 1856. W. GRUBE, Goldisch-deutsches Wörterverzeichnis mit vergleichender Berücksichtigung der übrigen tungusischen Dialekte: Dr. Leop. v. Schrenck's Reisen und Forschungen im Amurlande, Anhang zum III. Bande; St. Pbg. (1900). П р о т о д њ я к о н о в, Гольдо-русский словарь, Владивосток 1901. GRUBE id. munkája a korábbi anyag egy részének a bibliográfiáját is tartalmazza (IX—X).

⁴⁴ Az igen gazdag ilyen természetű anyagból íme néhány számomra is hozzáférhető mű. Evenki (tkp. tunguz) nyelven: Г. М. В а с и л е в и ч, Букварь, на эвенкийском (тунгусском) языке для эвенкийской начальной школы, Ленинград 1946. Л. Н. Т о л с т о й, »Азбукадук« улгурил (Л. Н. Толстой, Рассказы из Азбуки; М. С. С а в и н fordítása, a könyv végén az orosz eredetivel), Ленинград 1949. А. С. П у ш к и н, Нимнгакан тэгэмэрдудули салтандули (А. С. Пушкин, Сказка о царе Салтане, И. В. М о х а н о в а fordítása), Ленинград 1948. В. К а т а е в, Полкхутэн (Б. Катаев, Сын полка, М. С. С а в и н fordítása), Ленинград, 1949. Л. К а с с и л ь, Синнгил дысучимнлли (Л. Кассиль, Твои защитники, В. А. Г о р ц е в с к а я fordítása), Ленинград 1946. А. И. Л ю б а р с к а я, Синнгил гиркилли, улгурилвэ умивун (Твои товарищи, Сборник рассказов; összeállította А. И. Любарская, Г. М. В а с и л е в и ч fordítása), Ленинград 1946. Nanaj (gold) nyelven: Л. К а с с и л ь, Си кандэмдисалси (Л. Кассиль, Твои защитники, В. А. А в р о р и н fordítása), Ленинград 1946. Л. С а в е л ь е в, Зимнийвэ апами джапохан (Л. Савельев, штрум зимнего, С. Н. О н е н к о fordítása), Ленинград 1950. Аким Самар, Нанай дярин (Аким Самар nanaj nyelvű költeményei, orosz fordítója О. Суник Ленинград 1946. Even (lamut) nyelven: Н. П. Т к а ч и к, Танганмайду книга, нонап хупкучэк III класстун és Н. П. Т к а ч и к, Перевод книги для чтения III классе эвенской (ламутской) начальной школы, Ленинград 1948. Л. К а с с и л ь, Хин дысучимнгэлси (Л. Кассиль, Твои защитники, К. А. Н о в и к о в а, В. И. И н у т а, Е. И. С л е п ц о в а fordítása), Ленинград 1946. С. М а р ш а к, Мен-дюр аткекан (С. Маршак, Двенадцать месяцев, Б. Л. К р о н г а у з fordítása), Ленинград 1949. Е. Ч а р у ш и н, Тэлэнгэл (Е. Чарушин, Рассказы, Г. С е м е н о в fordítása), Ленинград 1949. Д. Н. М а м и н—С и б и р я к, Тэлэнгэл (Д. Н. Мамин-Сибиряк, Рассказы, И. В. В а л ь т е р fordítása), Ленинград 1950.

K. M. MILJNYIKOVA, T. I. PETROVA, A. N. ULITYIN, G. M. VASZILEVICS és mások munkái.⁴⁵

Ami az egyes altaji nyelvek történetét illeti, kétségtelenül a török nyelvek története terén a legkedvezőbb a helyzet. Ez azt jelenti, hogy jelentős mennyiségű régi emléket tártak fel és adtak ki, nem kevés az egyes részletkérdéseket tárgyaló monográfiák száma sem; a legalaposabban a török hangtörténetet kutatták. A helyzet távolról sem mondható azonban kielégítőnek. A legszembe-tűnőbb az alaktani vizsgálódások elmaradottsága, az egyes fontosabb török nyelvek történetének a feldolgozása. Az összefoglaló nagy török nyelvtörténet megírása szintén a jövő feladatai közé tartozik. A török szókészlet történetének a kutatása még a kezdet kezdetén tart.

A mongol nyelv emlékeinek a megismerésében — a török mögött néhány évtizeddel megkésve — komoly mértékben előre jutottunk. Valóban, a mongol filológia első száz éve után az elmúlt huszonöt esztendő a mongol nyelvemlékek feltárásának és kiadásának nagy korszakát jelenti; ez a korszak azonban még nem ért véget, még mindig számos ismert emlék van feldolgozás alatt, illetőleg vár kiadásra.

A feldolgozott nyelvemlékek közül terjedelménél és koránál fogva (1240) kétségtelenül a Mongolok Titkos Története a legfontosabb. Ez a nyelvészeti, történeti, társadalomtörténeti, néprajzi, irodalomtörténeti szempontból egyaránt alapvető jelentőségű mű eredeti ujjur-mongol írásban nem maradt fenn, hanem csak egy 1390 tájáról való kínai átírásban. A kínai átírással mongol szöveg visszaállításával, fordításával, magyarázatával többen is megpróbálkoztak; legfőbb forrásaink e téren HAENISCH, KOZIN, PELLIOT kiadásai, ill. feldolgozásai.⁴⁶ A kínai átírásban fennmaradt mongol nyelvemlékek közül meg kell

⁴⁵ А. П. Конаков, Манжуристика в России и в СССР: Изв. Ак. Наук VI (1947), 417—24. Е. Титов, Тунгусско-русский словарь, Иркутск 1926. Г. М. Василевич, Эвенкийско-русский словарь, Ленинград 1934. Г. М. Василевич, Эвенкийско-русский (тунгусско-русский) словарь, Москва 1940. Г. М. Василевич, Русско-эвенкийский (русско-тунгусский) словарь, Москва 1948. Т. И. Петрова, Краткий нанайско-русский словарь, Ленинград 1935. Т. И. Петрова, Ульчский диалект нанайского языка, Москва—Ленинград 1936. В. И. Левин, Краткий эвенско-русский словарь, Москва—Ленинград 1936. Материалы для исследования тунгусского языка (Наречие баргузинских тунгусов), Ак. Наук СССР, Ленинград 1927. К. М. Мильникова—В. И. Цинциус, Материалы по исследованию негидальского языка: Тунгусский Сборник I (1931), 107—218. А. Н. Улитин, Материалы по гольдскому (нанайскому) языку: Язык и мышление I (1933), 119—47. В. И. Цинциус, Очерк грамматики эвенского (ламутского) языка, Ленинград 1947. Г. М. Василевич, Очерки диалектов эвенкийского (тунгусского) языка, Ленинград 1948. В. И. Цинциус, Сравнительная фонетика тунгусо-маньжурских языков, Ленинград 1949.

⁴⁶ E. HAENISCH, *Manghol un niuca tobca'an* (Yüan-ch'ao pi-shi). Die Geheime Geschichte der Mongolen. Aus der chinesischen Transkription (Ausgabe Ye Têh-hui) im mongolischen Wortlaut wiederhergestellt. Leipzig, 1937. E. HAENISCH, Die Geheime Geschichte der Mongolen aus einer mongolischen Niederschrift des Jahres 1240 von der Insel Kode'e im Keluren-Fluss, erstmalig übersetzt und erläutert. Leipzig 1941. (Zweite verbesserte Auflage, Leipzig, 1948). E. HAENISCH, Wörterbuch zu *Manghol un niuca tobca'an* (Yüan-ch'ao pi-shi), Geheime Geschichte der Mongolen. Leipzig, 1939. С. А. Козин, Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г., под названием *Monggol-un niuca tobčiyān*. Юань чао би ши; Монгольский обыденный изборник. Том I. Введение в изучение памятника, перевод, тексты,

említenünk több Yüan- és Ming-korból származó kínai-mongol szójegyzéket, valamint közülük az egyikhez, az 1389-ből való *Hua-yi yi-yü-höz* csatolt okmány-gyűjteményt. Eddig csak az 1389-i szójegyzéket és az okmány-gyűjteményt dolgozták fel⁴⁷, a többi még kiadatlan.

Nemcsak számszerűleg gyarapodott meg a 'phags-pa írásos mongol nyelvemlékek korábbi anyaga, hanem az emlékek helyes olvasása és értelmezése terén is jelentős haladást mutatnak M. LEWICKI és E. HAENISCH 'phags-pa nyelvemlékkiadásai.⁴⁸

Az ujjur-mongol írásos emlékek közül szintén egész sor kiadás és feldolgozás látott napvilágot. Megjelent az Aranyhorda egykori területéről előkerült nyírfakéregre írt mongol versek feldolgozása, az Olon-szume közelében feltárt régi emlékek egy részének a kiadása.⁴⁹ A perzsiai ilkhánok mongol nyelvű emlékei közül kiadták *Abaya* menlevelét (1267-ből, vagy 1279-ből), *Aryun* levelét 1290-ből, *Gasan* levelét 1302-ből, valamint a Teheráni Múzeum mongol okmányait, végül az isztanbuli, 1453-ból való kínai-mongol rendeletet.⁵⁰ Az új epigráfiai anyagból kiemelkednek az 1335-i, 1338-i, 1346-i és 1362-i kínai-mongol feliratok.⁵¹ A legrégebb (XIV. század) mongol fordításokból, amelyek nagyjából a mi kódexeinknek felelnek meg, eddig négyet tártunk számon. Közülük kettő részlegesen megjelent: a *Bodhicaryāvatāra* mongol fordítását kiadta VLADIMIROV, a *Subhāṣitaratnanidhi* mongol fordításának facsimiléjét magam tettem

гlossарии. Москва—Ленинград 1941. (Több nem jelent meg.) P. PELLIOТ, *Histoire secrète des Mongols. Restitution du texte mongol et traduction française des chapitres I à VI.* Paris 1949. A kutatás történetére vö. E. HAENISCH, *Der Stand der Yüan-ch'ao-pi-shi-Forschung: ZDMG. XCVIII (1944), 109—120; P. AALTO, Zur Geschichte der Yüan-ch'ao-pi-shi-Forschung: JSFOu. LV, 3 (1951), 1—14.*

⁴⁷ M. LEWICZKI, *La langue mongole des transcriptions chinoises du XIVe siècle. Le Houa-yi yi-yu de 1389. Édition critique précédée des observations philologiques et accompagnée de la reproduction phototypique du texte.* Wroclaw 1949. E. HAENISCH, *Sino-mongolische Dokumente vom Ende des 14. Jahrhunderts: Abh. d. Deutschen Akad. d. Wiss. zu Berlin, 1952.* Több más kínai-mongol szójegyzékre vonatkozó megjegyzéseimet I.: *Études Slaves et Roumaines II (1949), 53—4; Acta Orient. Hung. I (1950—51), 168, note 2.*

⁴⁸ M. LEWICKI, *Les inscriptions mongoles inédites en écriture carrée: Collectanea Orientalia Nr. 12 (Wilno 1937).* E. HAENISCH, *Steuergerechtesame der chinesischen Klöster unter der Mongolenherrschaft: Berichte über die Verhandl. d. Sächs. Ak. d. Wiss. XCII, 2. Heft (Leipzig 1940).* LIGETI L., *A 'phags-pa írásos nyelvemlékek: Melich Emlékkönyv (1942), 222-37.*

⁴⁹ *Золотоордынская рукопись на бересте: Советское Востоковедение II (1941), 81—134 és XXIV tábla.* SHIRŌ HATTORI, *The Mongolian documents found at Olon-Sume, Inner Mongolia: Tōhō gakuho XI: 2 (1940), 257—78, két táblával (japán nyelven).*

⁵⁰ A. MOSTAERT — F. W. CLEAVES, *Trois documents mongols: HJAS. XV (1952), 419—506, VIII táblával.* F. W. CLEAVES, *The Mongolian documents in the Musée de Téhéran: HJAS. XVI (1953), 1—107. Uő., The Sino-Mongolian edict of 1453 in the Topkapı sarayı Müzesi: HJAS. XIII (1950), 431—46, VIII táblával.*

⁵¹ F. W. CLEAVES, *The Sino-Mongolian inscription of 1335 in memory of Chan Ying-jui: HJAS. XIII (1950), 1—131, XXXV táblával.* Uő., *The Sino-Mongolian inscription of 1338 in memory of Jigüntei: HJAS. XIV (1951), 1—104, XXXII táblával.* Uő., *The Sino-Mongolian inscription of 1346: HJAS. XV (1952), 1—123, XII táblával; Uő., The Sino-Mongolian inscription of 1362 in memory of Prince Hindu: HJAS. XII (1949), 1—133, XXVII táblával.*

közzé a budapesti kézirat alapján, teljes feldolgozása erősen előrehaladott állapotban van.⁵²

Ujgur-mongol írásos emlékeink mai állománya lényegesen túlnő azon a kereten, amelyet VLADIMIRCOV még 1929-ben is megjelölt,⁵³ ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy a VLADIMIRCOV-féle jegyzék számos darabja mai napig kiadatlan.

A XIV—XV. századi arab írásos mongol nyelvemlékek most már szintén számottevő forrásai a mongol nyelv történetének. A régebb óta ismert Ibn Muhanna-féle arab-mongol szójegyzék meglehetősen romlott szövegének a javítását az isztanbuli kiadás nem egy esetben lényegesen megkönnyíti. HOUTSMA kipcsak szótárából jól ismert leideni névtelen szerző kéziratának megjelent a mongol része is. E csoport legfontosabb emléke egy terjedelmes arab szótárnak, a Muqaddimat al-adábnak a mongol anyaga, amely megfelelő kiadásban ma már szintén hozzáférhető a kutatás számára.⁵⁴ Kiadásra vár még PEIOTH feldolgozásában egy eddig ismeretlen arab-mongol szójegyzék, valamint egy isztanbuli polyglott (arab, perzsa, török, mongol) szótár mongol nyelvű anyaga.

E vázlat szerű áttekintés alapján is megállapíthatjuk, hogy e mongol nyelvemlékek új helyzetet teremtettek és a régi mongol nyelv tanulmányozását új alapokra kell helyeznünk. E nyelvnek, melyet közép-mongolnak nevezünk (XIII—XIV. század), összefoglaló jellemzésére még nem került sor, nem is kerülhet a közel jövőben mindaddig, míg az új emlékek publikálásában valamelyes nyugalmi helyzet nem következik be. Az új anyag alapján annyi azonban már is látható, hogy a feltárt nyelvemlékek nem csak számbeli gyarapodást jelentenek, hanem mind szókészleti, mind nyelvtani vonatkozásban igen sok figyelemreméltó újat hoztak, amely komoly segítséget jelent az összehasonlító-történeti kutatás számára.⁵⁵

A mongol nyelv történetének további vizsgálása szempontjából számolnunk kell még egy igen nagy jelentőségű tényezővel. A mai, tulajdonképpen mongol nyelvről való legrégibb ismereteink a Dzsingiszkhán megjelenése körüli időkből származnak, gyakorlatilag a XII—XIII. századból. A mongol nyelvet

⁵² Б. Я. Владимирцов, Bodhicaryāvatāra I: Bibliotheca Buddhica XXVIII, Ленинград 1929. (A megjelent rész a kritikai kiadást tartalmazza, mongol írással.) L. LIGETI, Le Subhāṣitaratnanidhi mongol, un document du moyen mongol. Partie Ière: Le manuscrit tibéto-mongol en reproduction phototypique avec une introduction. Bibliotheca Orientalis Hungarica VI. Budapest 1948.

⁵³ Б. Я. Владимирцов, Сравнительная грамматика, 34—9.

⁵⁴ Das mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift: Изв. Ак. Наук СССР 1927: 1009—1040, 1251—1274; 1928: 55—80. Монгольский словарь Мукаддимат ал-адаб I-II Москва Ленинград 1938, III 1939. П. Мелиоранский, Араб филолог о монгольском языке: Зап. Вост. отд. Русск. Арх. Общ. XV (1904), 75—171, Az isztanbuli kiadás 1921-ben jelent meg, gondozója Kilisli mu'allim Rif'at. E szójegyzék az isztanbuli kiadás alapján megjelent a Muqaddimat al-adab idézett kiadásának függelékeként is, betűrendbe szedve, rövidített formában (I—II, 432—451).

⁵⁵ Ideiglenes áttekintést nyújt pl. a Mongolok Titkos Történetének a nyelvéről: E. HAENISCH, Grammatiche Besonderheiten in der Sprache des Manghol un Niuca Tobca'an: Studia Orientalia XIV: 3 (1950), 1—26.

természetesen az ezt megelőző időkben is beszélte már számos — más és más nevet viselő — törzs. Ezek között a legnagyobb jelentőségű a kitaj nevet viselő törzsszövetség, amelynek történetét az i. sz. IV—V. századáig tudjuk visszafelé követni. A kitajok elfoglalták Észak-Kínát is, amely felett *Liao* néven 907—1125-ig uralkodtak.⁵⁶ Nevük különben átment nomád utódaikra, a dzsürcsikre, onnan Észak-Kínára, majd Kínára általában; a kitaj elnevezés az utóbbi értelemben bizonyos nyelvekben (mongol, orosz) mind a mai napig megőrződött.

A kitaj nyelvre vonatkozó ismereteink fő forrása még ma is az a nem nagyon terjedelmes szórványemlék-anyag, melyet a kínai művek őriztek meg, valamint a *Liao-szi* 116. fejezetét képező rövid kitaj-kínai szójegyzék. A kínai évkönyvek értesítéseiből tudjuk, hogy a kitajoknak saját írásaik voltak: a 'kis' és a 'nagy' kitaj írás. Tudjuk azt is, hogy segítségükkel több, kínaiból kitajra fordított művet írásban is rögzítettek. A 'kis' kitaj írásnak, amely valószínűleg azonos az ujjur írással, semmi emléke nem maradt ránk. A 'nagy' kitaj írásnak, melyet 920-ban készítettek a kínai írásjegyek alapján, egy-két egészen rövid és bizonytalan emléke már régebb óta ismeretes; 1922-ben azonban ezzel az írással két terjedelmes feliratos emléket (az egyik 856 írásjegyből áll) fedeztek fel, ezeket később újabb emlékek feltárása követte.⁵⁷ Az írást mindezideig nem sikerült megszólaltatni senkinek. A magam kutatásai alapján annyi azonban máris világos, hogy a 'nagy' kitaj írás kétféle íráselemből tevődik össze: szójelekből és szótagjelekből. A szójelek ideogrammák, kiejtésüket az írásból magából megállapítani lehetetlen. A szótagjelek, amelyek képzők és ragok, sőt egyes, szójellel nem rendelkező szavak leírására is szolgáltak, bizonyos körülmények között megfejthetők, illetve elolvashatók.

A kitaj emlékek megszólaltatása természetesen nemcsak a mongol nyelvtörténeti kutatásoknak lesz nagy eseménye.

A mandzsu-tunguz nyelvek legtöbbször nem volt írása, ezeknek az írás nélküli nyelveknek nem ismerjük a történetét. Az egész csoport történetét, illetve korábbi állapotát az összehasonlító-történeti módszer segítségével bizonyos fokig rekonstruálhatjuk. Írásos emlékei a csoport déli ágába tartozó mandzsunak vannak, még pedig a XVII. század elejétől kezdve.⁵⁸ Ez az írásos nyelv azonban emlékeiben túlságosan homogén, időben is mindössze 300 évet jelent, így egymagában nem alkalmas arra, hogy segítségével a mandzsu nyelv történeti fejlődését kellően megvilágítsuk. A rokon nyelvekkel, elsősorban a déli ág egyes nyelveivel való összehasonlítása azonban gazdag eredményeket

⁵⁶ LIQETI L., A kitaj nép és nyelv: *MNy.* XXIII (1927), 293—310. ROLPH STEIN, *Leao-tche T'oung Pao* XXXV (1939), 1—54. K. A. WITTFOGEL—FÉNG CHIA-SHÉNG, *History of Chinese Society, Liao (907—1125)*, Philadelphia 1949.

⁵⁷ L. KER, *Le tombeau de l'empereur Tao-tsong des Leao (1055—1101) et les premières inscriptions connues en écriture k'i-tan*: *T'oung Pao* XXII (1922), 292—301. J. MULLIE, *Les sépultures de K'ing des Leao*: *T'oung Pao* XXX (1933), 1—25.

⁵⁸ L. LIQETI, *A propos de l'écriture mandchoue*: *Acta Orient. Hung.* II (1952), 235—301.

ígér, főleg az eddig teljesen ismeretlen közép-mandzsú hangtan és alaktan szempontjából. A szovjet nyelvészek alapos és bőséges anyag-publikációikkal megteremtették az eredményes munka feltételeit.

A mandzsú-tunguz nyelvcsoporthoz is megvan a maga »kitaj-problémája«. A csoportnak egyetlen — nem is nagyon régi — írásbeliséggel rendelkező ága lévén, ennek természetesen fokozottan nagy a jelentősége.

Ez esetben ugyanis szintén ismerünk egy régi mandzsú-tunguz népet, melyet forrásaink dzsürcsi vagy dzsürcsen néven emlegetnek. A dzsürcsikre vonatkozó legrégebb értesítések — szintén a kínai forrásokban — az i. sz. V. század végéről valók. A XII. században a dzsürcsik elfoglalják Észak-Kínát, éppen az előbb említett kitajoktól, és ott *Kin* néven uralkodnak 1115—1234-ig. A dzsürcsi uralomnak Dzsingiszkhán mongoljai vetnek véget. A dzsürcsiknek is voltak írásaik és volt ezekkel az írásokkal lejegyzett eléggé gazdag, jórészt kínai fordított irodalmuk. Írásaik közül a legfontosabb a 'nagy' dzsürcsi írás (1119), amely lényegében a 'nagy' kitaj írás átvétele, továbbá az utóbbiból egyszerűsített 'kis' dzsürcsi írás (1138). Mind a kettővel maradtak ránk emlékek, a legfontosabbak közülük a Kin-kori feliratos emlékek. A 'kis' dzsürcsi írás ismerete megőrződött Kínában és Koreában a XV—XVI. századig. A XVI. századból ránkmaradt a kínai fordítói iskola egy dzsürcsi-kínai szójegyzéke, amelyben a dzsürcsi írással leírt dzsürcsi szavak kiejtését kínai írásjegyek biztosítják, ugyanakkor minden egyes szót kínai értelmezés kíséri. A kínai átírás azonban nem alkalmas arra, hogy a dzsürcsi írásjegyek, illetve szavak pontos kiejtését rögzítse. A szójegyzék dzsürcsi anyaga ebben a formában — érthető módon — használhatatlan a mandzsú-tunguz nyelvtörténeti kutatások céljaira. A 'kis' dzsürcsi írás problémáival huzamosabb ideje foglalkozom, vizsgálódásaim főbb eredményeiről a Magyar Tudományos Akadémia 1945. okt. 15.-i ülésén beszámoltam.⁵⁹ Az aprólékos munkát és sok időt igénylő teljes anyag-feldolgozást, benne a kb. 700 'kis' dzsürcsi írásjegy egész példatárát és a szójegyzéket, belátható időn belül szeretném közrebocsátani.

A 'kis' dzsürcsi írás kifogástalan értelmezése első lépés a 'nagy' dzsürcsi írás megfejtése felé; ez utóbbi viszont bizonyos fokig kulcsa a 'nagy' kitaj írás megfejtésének.

Az eddigi kutatások alapján megállapítható, hogy a dzsürcsi nyelv a mandzsú-tunguz nyelvek déli ágába tartozik és a legközelebb áll a ma már kihaltnak tekinthető mandzsú, kívül a Szovjetunióban beszélt nanajhoz és olcsához.

A nyelvemlékekben a dzsürcsi nyelv fejlődésének két, világosan tagolható szakasza jelentkezik (Kin-kor és Ming-kor), ugyanakkor a nyelvjárási tagozódás igen érdekes jelenségei is jól megfigyelhetők.

⁵⁹ W. GRUBE, *Die Sprache und Schrift der Jučen*. Leipzig, 1896. LIGETI L., *Egy XII. századi mandzsú-tunguz írás. A 'kis' dzsürcsi írás értelmezése: Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből*, XVI. köt., 9. sz., 43 l. Budapest 1948.

Az összehasonlító-történeti módszer alkalmazásának legnagyobb fogyatékosága az altaji nyelvészetben az volt, hogy nem vette kellően figyelembe azon népek történetét, amelyeknek nyelvét kutatta. Kétségtelen, hogy a módszernek ezen a ponton bizonyos nehézségekkel eleve számolnia kell. SZEREBRENYNYIKOV indoeurópai példák kapcsán rámutatott arra, hogy sok esetben »az illető nyelven beszélő nép története egyáltalában nem ismerhető meg«. ⁶⁰ Ez természetesen így van az altaji nyelvészetben is bizonyos kronológiai határon túl; az i. e. 1000 körüli és az azt megelőző időkből jóformán semmit sem tudunk az altaji nyelveket beszélő népek történetéről. Nem is erről van szó. A hiba ott van, hogy az eddigi kutatások az illető nép történetét nem vették figyelembe akkor sem, amikor az jól ismeretes vagy pedig kifogástalanul megismerhető, legalább főbb vonásaiban.

Az anyag ezúttal is igen nagy, meg kell elégednünk, hogy mindössze néhány példa kapcsán mutassunk rá a felmerülő fontosabb problémákra.

A történeti forrásanyaggal dokumentált korokból intenzív és megismétlődő kapcsolatokról van tudomásunk az »altaji« nyelveket beszélő népek között.

Figyelmen kívül hagyva a kazár nyelv mongolos kapcsolatainak vitás kérdése mögött meghúzódó esetleges érintkezést, ⁶¹ ismeretes, hogy 552-ben a türkök (a kínai források *t'u-k'üü* népe), miután hosszú ideig a zsuán-zsuánok leigázott szolgálóiként azok bányáiban dolgoztak és kovács-munkáikat látták el, ⁶² Belső-Ázsiában nagy nomád birodalmat alapítottak. Kapcsolataik ezután sem szűntek meg korábbi uraik mongol nyelvűeknek tartott zsuán-zsuán és efitlita népeivel. E kérdést eddig még nem vizsgálták meg a kellő alaposítással. Hasonlóképpen nem kutatták azt sem, hogy a türkök, majd az ujugurok kapcsolatban álltak Mandzsúria mongol törzseivel is. Az orkhoni feliratok *qitañ* és *tatabi* neve korántsem pusztán alkalomszerű említés, a kínai források világosan függési viszonyról beszélnek: a kitajoknál állandóan türk helytartó tartózkodott a 697-i nagy vereség óta. ⁶³ A kitajok a X. században megsemmisítik a kirgizek nomád birodalmát. A kitaj fejedelem helyreállíttatja az ujugur *Bilgä qayan* sírfeliratát, ugyanakkor felajánlja a kirgizek előtt Turfán vidékére vonult ujuguroknak, hogy térjenek vissza Orkhon-menti korábbi földjükre. A kitajok elsőnek az ujugur írást, az ú. n. 'kis' kitaj írást veszik át. Mielőtt Dzsingiszkhán kiterjesztette hatalmát a szomszédos törzsekre, a később szintén meghódított, majd mongol nyelvűekké vált najmanok török nyelvet beszéltek: A Mongolok Titkos Történetében az egész najman nomenclatura még tisztára török jellegű. Dzsingiszkhán kancelláriáját »ujgur«, török írástudók (*Činqai*, *Ta-ta tonga*) segítségével alapítja meg. A mongol buddhista irodalom első fordítói ujugur írástudók

⁶⁰ I. m., oroszul: 179; magyarul: 15.

⁶¹ L. LIGETI, L'étymologie du slave *chorogy* 'drapeau': Études Slaves et Roumaines II, 56.

⁶² Н. Я. Бичурин (Якинф), Собрание сведений о народах обитавших в средней Азии в древние времена I (Москва—Ленинград 1950), 228. É. CHAVANNES, Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux, 221—229.

⁶³ Н. Я. Бичурин, op. cit., II. 74—6. R. GROUSSET, L'empire des steppes, Paris 1948, 180—81.

közül kerülnek ki. A mongolkori Kínában óriási szerepet játszanak különböző török törzsek képviselői, sőt a mongol mellett maga az ujgur nyelv is. A listát folytatni és bővíteni lehetne tetszés szerint.

Szándékosan utaltam a VI. századtól kezdve kimutatható török-mongol kapcsolatoknak teljesen heterogén típusaira, sokszor a források primitív fogalmazásában, anélkül, hogy teljességre törekedtem volna (nem szóltam pl. az igen fontos kereskedelmi kapcsolatokról). A kapcsolatoknak itt felsorolt valamennyi fajtája ugyanis nyomot hagyhat és hagy is az érintkező népek nyelvében, azzal a megszorítással természetesen, hogy a különböző kapcsolatok nyelvi hatása erősen különböző, intenzitásban és tartósságban.

Az egyszerű adófizetési kapcsolat nem érinti egyik nyelvnek sem a nyelvtani szerkezetét, a legtöbbször az alapszókészletét sem. Igen sok példánk van azonban arra, hogy az adóba küldött ritka vagy nem ismert termék vagy termelvény eredeti neve behatol az idegen nyelvbe. Ebben a tekintetben az idegen-nyelvi átvételekkel szemben annyira elhárító jellegű kínai nyelv sem kivétel. Elegendő utalnunk a Yüan- és Ming-kor kínai szójegyzékeire, amelyekben olyan »kínai« szavakkal találkozunk — a lónevek között —, mint *a-lu-ku ma* (ujg. *aryumaq*), *ha-la-hu-la* (ujg. *qara qulaq*) stb.⁶⁴ Hasonlóan megy végbe bizonyos árucikkek nevének a terjedése.

A zsuán-zsuán példa jól mutatja, hogy amikor egy nomád nép egy másik nomád nép államát megsemmisíti, hogy maga vegye kezébe irányítását, annak adminisztratív stb. intézményeit átveszi, az intézményekkel azok — számára idegen — elnevezéseit is sokszor megtartja. A türk *išbaras*, *tarqat*, *tigit* szavak tehát végeredményben zsuán-zsuán méltóságnevek, a bennük jelentkező mongol vagy mongolos *-s* és *-t* a zsuán-zsuánok mongolnyelvűségén keresztül magyarázható helyesen, és téves minden olyan kísérlet, amely csupán e méltóságnevekben mutatkozó többesjelek alapján akarja közelebb hozni egymáshoz a mongol és török többeszám-jeleket.⁶⁵

Ta-ta tonga és *Činqai* szerepével kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az idegen hatásra létrehozott kancelláriai írásbeliség átvehet bizonyos mennyiségű idegen szókészleti stb. elemet is, mindenekelőtt persze *stílus-sajátságokat*, így különösen a kezdő és befejező formulákat. A mongol kancellária hatása szembetűnő többek között a mongol-kori töröknyelvű kancellária nyelvére, bár a kérdést ebből a szempontból még nem vizsgálták meg tüzetesebben. Az uralom megszűntével, mely ezt a kancelláriát létrehozta és fenntartotta, megszűnik a kancelláriai gyakorlat is. Hatása tehát viszonylag rövid életű, az általa felhasznált idegen szókészleti elemek a legtöbbször végleg el is tűnhetnek. Amikor egy-egy szó történetével foglalkozunk, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ezen az úton is kerülnek át jövevények egyik nyelvből a másikba.

⁶⁴ Kao-č'ang kuan-yi šu I, 17b.

⁶⁵ L. LIGETI, Mots de civilisation de Haute Asie en transcription chinoise : Acta Orient. Hung. I (1950—51) 149. G. J. RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, 53—4,

Az ujjur fordítók által készített mongol nyelvű fordításokból kiderül, mint az ilyen természetű fordításokból általában, hogy az idegen (ujgur) nyelv szókészletéből számos elem kerül át abba a nyelvbe (a mongolba), amelyre a művet fordítják. Ezek egy része nem tud gyökeret verni az új nyelvben, hamarosan kiszorítja valamely eredeti szó, más része azonban meghonosodik, és gyarapítja az átvevő nyelv szókészletét. Az ujjur közvetítésű *sariγ munga* 'borax' nem maradt meg a mongolban,⁶⁶ ezzel szemben a sajátosan török ragos alakban jelentkező *turqaru* 'mindig' < ujj. *turqaru* 'ua.' és *tetürü*⁶⁷ 'hamis' < ujj. *tätrü* 'ua.' szavakat a buddhista irodalom a legújabb időkig megőrizte. Megjegyzendő, hogy a szentnek tartott szövegeknek szinte a betűjéhez való ragaszkodás folytán a fordítások nemcsak a szókészletet, hanem gyakran a nyelvtani szerkezetet, főleg a mondattant is befolyásolhatják.

Az efféle átvételekre különös gonddal kell ügyelnünk, mert a nyelvemlékes anyagban lépten-nyomon felbukkannak, és súlyos hiba volna őket akár a török, akár a mongol alapnyelvre visszavezetni, vagy éppen az altaji nyelvrokonság bizonyításához felhasználni.

Utoljára hagytam a legbonyolultabb, legnehezebb esetet, azt, amikor két nép intenzív érintkezése folytán az általuk beszélt nyelvek kereszteződnek. Tudjuk, az ilyen esetben a küzdelem az egyik nyelv győzelmével, gazdagodásával végződik és a másik eltűnésével, de belőle sohasem származik egy harmadik nyelv, amely egyikre sem hasonlít. A fenti példák közül igen tanulságos, hogy a najmanok elvesztették korábbi török nyelvüket, és átvették a győztes mongol nyelvet. De a mongol nyelv ebből és más küzdelmekből győztesen került ki, gazdagodott a legyőzött nyelvek számos elemével. Más esetekben ugyanezt elmondhatjuk egyes török nyelvekről, amelyek bizonyos mongol nyelvek felett arattak hasonló győzelmet.

Ez annyit jelent, hogy a török nyelv történetének aránylag jól ismert 1500 éves szakasza alatt számos alkalommal állott mélyreható, tartós érintkezésben a mongol nyelvvel. E tényt hiba volna szem elől téveszteni akkor, amikor azt látjuk, hogy a korábbi altaji nyelvészeti kutatások szorosabb kapcsolatot véltek látni a török és a mongol között, mint pl. a török és a mandzsu között. De nem szabad megfélekednünk arról sem, hogy a török nyelv utolsó 1500 éve történetének csak egy része, talán még nem is a fele, és hogy a megelőző tekintélyes idő alatt hasonló intenzív érintkezésben állhatott más nyelvekkel is, olyan nyelvekkel, amelyek közé ma már eltűnt, ismeretlen típusú nyelvek is tartoztak. Mindezeket kívül figyelembe kell vennünk, hogy a török nyelv

⁶⁶ L. LIGETI, *Le Subhāṣitaratnanidhi*, facsimile 6b: *sariγ munga teneger-i qo yar-ača: busu nigen öngge bolun < bolun > bui*. Az ujjur szóra vö. G. R. RACHMATI, *Zur Heilkunde der Uiguren* I, 8, 10, 20 és B. LAUFER, *Sino-iranica*, 308, 3. jegyz.

⁶⁷ Kow. III, 1629 a szót tévesen *taduru*-nak olvassa. Vö. kalm. *tetr* (RAMSTEDT, *Kalm. Wb.* 395a).

hosszú története folyamán szakadatlanul gazdagodott belső fejlődés útján is.

A mongol nyelv története számos ponton közös a törökével, de távolról sem azonos azzal, mint ahogy nem azonos a két nép története sem.

Mint láttuk, a mongolok története nem a XII. században kezdődik Dzsingiszkán megjelenésével, hanem az a kitajokon keresztül visszavihető az i. sz. V. századig. Ennél is fontosabb, hogy a kínai források segítségével a mongolok korai történetének egy lényeges szakaszát kezdjük tisztán látni. A mandzsúriai *tung-hu* nép, melyet helytelenül azonosítottak régebben a tunguzokkal, a hiungnuktól szenvedett vereség folytán két részre szakadt: az új népalakulatokat a kínaiak *wu-huan* és *sien-pi* néven ismerik. Az utóbbiakból, akikről i. sz. 45 óta tartalmaznak pontosabb értesítéseket a kínai források, váltak ki a kitaj és a tatabi (*hi* vagy *ku-mo-hi*) törzsek. Ezek Dél-Mandzsúriában telepedtek meg. Észak-Mandzsúriában a T'ang-kortól (i. sz. VII—X. század) kezdve a *sien-pi* eredetű *ši-weieket* találjuk; a két nevet egyesek, mint PELLIOT, azonosnak tartják. Mármost a kínai források a *ši-wei* törzseket név szerint is felsorolják, közülük az egyik a *mongyol* nevet viseli.⁶⁸ Ennek az értesítésnek különösen nagy az értéke, ha meggondoljuk, hogy a *ši-weiek* lakóhelye — a mai Mongol Népköztársaság északkeleti sarka, az ezzel érintkező északnyugati mandzsúriai részek, valamint Szibéria velük határos területe fel egészen a Bajkálig — azonos azzal a területtel, ahol a XII. században Dzsingiszkán mongol törzsei megjelennek. Más szóval, a kitajok és mongolok a mandzsúriai mongol nyelvű népeknek két különböző — déli és északi — ágát képviselik.

Nehezebb kérdés, amelyben még korántsem látunk ilyen tisztán: voltak-e rajtuk kívül lényegesen nyugatibb településű mongol törzsek is? Ha valóban mongol nyelvűek a zsuan-zsuanok, mint ahogy ma felteszik, honnan kerültek az i. sz. IV. században az Orkhon környékére? Nem kevésbé fogas kérdés a szintén mongol nyelvűeknek tartott eftaliták vándorlásának a kérdése. Lehetséges, hogy a mongol népek és nyelvek »őshazáját« valahol az Altaj és Szaján-hegység környékén kell keresnünk, de ez is, mint minden ettől eltérő vélemény, ez idő szerint csak feltevés, melyet nem tudunk kellő súlyú bizonyítékokkal sem igazolni, sem cáfolni.

Bárhogyan is áll a dolog, a mongolok mandzsúriai ágainak megléte nem tartozik többé a feltevések közé.

⁶⁸ A *sien-pi* és *wu-huan* törzsek kialakulására vö.: O. FRANKE, Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen: Abh. d. Preuss. Ak. d. Wiss. 1904, 7; W. M. MCGOVERN, The early empires of Central Asia (Chapel Hill 1939), 471; J. MULLIE, La rivière Jao-lo: T'oung Pao XXX (1930), 184—8. A *ši-wei* törzsszövetség *mongyol* törzséről legutóbb P. PELLIOT, L'édition collective des oeuvres de Wang Kouo-wei: T'oung Pao XXVI (1929), 126—8. A *sien-pi* nyelv szórványemlékeit összegyűjtötte FANG ČUNG-YU, Sien-pi yü-yen k'ao; Yenching Journal of Chinese Studies 1930, 1429 és köv. l. A *sien-pi*—szabír állítólagos azonosságáról, ill. a *sien-pi* nyelv állítólagos török jellegéről vö. LIGETI: NyK. LI (1941), 199.

Hosszú időn keresztül a déli ág, a kitajok és rokon törzseik történetét ismerjük részletesebben. Forrásainkból világos, hogy a déli mongolok történetük egész ismert szakaszán szakadatlan érintkezésben vannak egyebek közt a szomszédos területek mandzsú-tunguz törzseivel. Ez utóbbiak közül a legjobban ismerjük a *wu-ki* népet, melyet később *mo-ho* néven emlegetnek a kínai források, majd az ő utódainak tartott dzsürsiket.⁶⁹

Nem szükséges ezeknek az érintkezéseknek a részletes tárgyalásába bocsátkoznunk, hogy lássuk : mekkora a jelentősége a kitaj és dzsürsi nyelvre vonatkozó kutatásoknak ebből a szempontból is.

A nyelvi kereszteződések ez esetben is elsősorban a szókészletben hagytak nyomot. A hangsúly tehát eleve a szókészletre esik, szerencsére a rendelkezésre álló, ma még erősen töredékes kitaj és dzsürsi anyag főképp az ilyen természetű kutatásokat teszi lehetővé. A kutatásnak, meg kell mondanunk, eddig komoly akadályai voltak. A kitaj és dzsürsi szórványemlékek, mint ismeretes, kínai átírásban maradtak fenn, kifogástalan, eredeti alakjukba való visszaállításukhoz alapos kínai nyelvtörténeti ismeretekre van szükség. Ez az akadály ma már nehézségek nélkül leküzdhető. De az ily módon megközelíthető kitaj és dzsürsi szókészleti anyag sem mondható túlságosan gazdagnak : az ez idő szerint ismert kitaj szavak száma nem éri el a százat, a dzsürsiké ugyan már jóval meghaladja az ezret. Itt azonban nyomatékosan rá kell mutatnom arra az eddig fel nem ismert tényre, hogy a korai mandzsú (dzsürsi) ~ mongol (kitaj) szókészleti érintkezésekhez legfőbb forrásunk maga az irodalmi mandzsú szókészlet. A mandzsú szóanyag felületes átvizsgálása is meggyőzhet ugyanis mindenkit arról, hogy mily nagy benne az olyan világosan mongol, vagy ismeretlen eredetű szavaknak a száma, melyeknek nyomát sem találjuk a többi mandzsú-tunguz nyelvben ; ezeket a mandzsú-tunguz alapnyelvre visszavezetni nem lehet. Megállapítható ugyanakkor, hogy a mandzsú szókészlet mongol elemeinek elenyészően kis hányada származik a C'ing-korból (1644—1911) : túlnyomó többségük megtalálható már a XVI—XVII. századi mandzsú emlékekben. Ez annyit jelent, hogy a mongol elemek jelentős része a Ming- és a Yüan-korban került a mandzsúba, a még megelőző korok mongol szavai pedig a kitajból valók. A XVI. századnál korábbi időkben az átvevő nyelv persze nem a mandzsú, hanem a dzsürsi ; ennek egyik nyelvjárásából fejlődött később a mandzsú. Ilyen körülmények között természetes, hogy a mandzsú saját »dzsürsi-korszakának« tekintélyes mennyiségű szókészleti elemét is megőrizte. Íme egy-két példa.

⁶⁹ A *wu-ki* (ókin. *muät-kiät*) és *mo-ho* (ókin. *muät-yät*) ugyanannak a névnek két különböző korból való átírása. A *mo-ho* nevet korábban egyesek tévesen próbálták a *mongyol* névvel összefüggésbe hozni. A *wu-ki* történetre vö. Н. Я. Бичурин, id. mű II, 69—72, 91—3. Törzseikről : J. MULLIE, id. mű. 196—201 (uo. a történetükre vonatkozó főbb kínai források adatai is). A *wu-ki* és rokon törzsek kínai forrásokban megőrzött szórványemlékeiről (a *ši-wei*-jel együtt) még mindig csak K. SHIRATORI, Über die Sprache des Hiung-nu-Stammes und der Tung-hu-Stämme (Tokio, 1900), 58—64 áll rendelkezésre, korszerű feldolgozásuk szintén a jövő feladatai közé tartozik.

A ma. *čooɣa* 'Heer; Krieger, Soldat; Krieg', Gab. 34 (ebből *čooɣala-* 'ein Heer ausrüsten, Krieg führen') szóban a *-ɣa* (~*-xe*) funkciójavesztett kicsinyítőképző, amely előtt a tövégi magánhangzó vagy mássalhangzó el szokott tűnni. Nem tartozik a mandzsu-tunguz nyelvek eredeti szókészletéhez; a nanaj (gold) *čóɣa* 'Soldat', manegir *čoyá* 'Heer', dahúr *čuyá* 'ua.' (GRUBE 60) kései kölcsönzések a mandzsuból. A szó történetét követve a mongolhoz jutunk, ahol az irodalmi nyelv ugyan nem ismeri, de vö. a következő megfeleléseket: Mongolok Titkos Története *ča'ur* 'Kriegszug, Raid' (HAENISCH, Wörterbuch 26), *čaura-* 'in den Krieg ziehen', *ča'ura'ul-* 'auf einen Kriegszug ausschicken' (uo.); *Či-yüan yi-yü* (XIII. századi kínai-mongol szójegyzék) *čaurači* 'harcos, martalóc' (ISHIDA MIKINOSUKE 22, 518°). A mai mongol nyelvjárások csak a *čerig* 'katona; sereg' szóval kombinálva ismerik: ord. *tš'irik tš'ūr* 'soldats, armée' (MOSTAERT 719), burj. *sereg sūr* 'войска, война' (ČEREMISOV 417), nyug. khalkha (*tserik-*) *tsūr* 'война, смута, целое войско' (VLADIMIROV, СРАВН. ГРАММ. 209). Nyelvtörténeti szempontból figyelmet érdemelnek még a Mongolok Titkos Történetének elvesztett eredetijét tükröző Altan tobči nova *čayurla-*, *čayurayul-*, *čayurlayul-* alakjai (ulanbatori kiadás II, 20, 23). A szó kimutatható a kitajból is: K'i-tan kuo č'i XXVII, 3b *č'ao-li* 'háború, hadjárat', Liao-ši LII, 14b és CXVI, 15b *č'ao-wu-li* 'ua.'; e kínai átírások alapján *čaur* és *čawur* alakokat kell feltennünk a kitajban. A mandzsu *čooɣa* tehát egy korábbi **čaur-ɣa* alakra vezetendő vissza, a Kin-korra vonatkozóan valóban ez az olvasata annak a két 'kis' dzsürcsi írásjegynek, amely e szó átírására szolgál. Nem vitás tehát, hogy a ma. *čooɣa* dzsürcsi közvetítéssel a kitajból származik.

A 11-19-ig folyó régi számnevek (a mandzsu csak egy részüket őrizte meg, a teljes listát a Ming-kori dzsürcsi-kínai szójegyzék tartotta fenn) eredetileg összetételek, amelyek első tagja a legtöbb esetben világosan mongol eredetű. E számnevek a következők:

12 = ma. *ɣorɣon*, *ɣoryon* 'a 12. (hónap)' < **ɣirɣon*; szolon *ɣuryun*, *ɣurūyun* (IVANOVSKIJ) < ma.; dzs. *ɣirɣon* ~ mong. *ɣirin* 'kettő, mind a kettő (ambo)', *ɣirigüle* 'mind a ketten', *ɣirmüsün* 'terhes (tkp. kettős)', *ɣitüger* < **ɣirtüger* 'második feleség';

13 = dzs. *ɣorɣon* ~ mong. *ɣurban* '3';

14 = dzs. *durɣon* ~ mong. *dürben*, *dörben* '4';

15 = ma. *tofoɣon* 'a hó 15. napja', nanaj *tookon*, dzs. *tobuɣon* ~ mong. *tabun* '5';

16 = ma. *niolxun* (olv. *ńolxun*) 'az 1. hó 16. napja' < *ńorɣun* < *ńirɣun*; dzs. *ɣurɣun* (Kin), *ńiɣun* (Ming) < *ńirɣun*, *ɣirɣun* ~ mong. *ɣiryuyan*;

17 = dzs. *darɣon* < **dalɣon* ~ mong. *doluyan*.

(A 18 és 19 etimológiája ez idő szerint kétes.) E számnévi egyezések igen régi nyelvkereszteződés emlékét őrzik. Ha kitaj eredetűek, akkor a kitaj-kor

legrégibb szakaszára terjedők, de az sem lehetetlen, hogy még a kítaj nyelv kialakulása előtti időkre nyúljanak vissza.¹⁰

Magától értetődik, hogy e kérdések tisztázásának nagy a jelentősége a Mandzsúria régi népeire vonatkozó etnogenetika-kutatások szempontjából is. Ezen a téren komoly segítséget jelent az a figyelemreméltó kezdeményezés, melyet néhány kiváló nyelvész tudósunk kezdeményezett.¹¹

Összefoglalva a mondottakat, ki kell hangsúlyoznunk az összehasonlító-történeti módszer korábbi komoly hiányosságait és e módszer segítségével jelentős eredményeket érhetünk el az ó. n. altaji nyelvek egymáshoz való viszonyának a tisztázása terén is. Néha nem szerint új, csilárd eredményekre csak akkor juthatunk, ha sikerül elhárítanunk az útból az eddigi legfőbb akadályt, azt, hogy nem tudtuk megkülönböztetni az ősi egyeteket a kétrészesektől, különösen ha azok igen régi időkre nyúljanak vissza. A legfőbb terjednek e téren: az egész sialtaji területen a nyelvkeresztszövedékek beható vizsgálata, az átvétel-
lekből származó közös elemek elhatárolása és kronológiai rendezése, a lehetősé-
gek szerint. Csak a későbbi, jövővényelemek kiterjesztése után megmaradó ősi
elemek alapján határozhatjuk meg a török, mongul és mandzsou-tungus nyelvek
esetleges genetikai kapcsolatát, valamint azt, hogy — amennyiben e nyelvek
közös alapnyelvből származnak — ebtválásuk egy időben történt-e, kell-e számol-
nunk még más rokon nyelvekkel is, stb. Az ó. n. altaji nyelvek rokonsága
mellett ma sok mozzanat szól, de a rokonság kérdésében a módszeres kutatások.

¹⁰ B. LAUFER, *Juric and Mongol numerals*. KCAI. I (1921), 112—5; W. KORTICE, *Contributions aux études altaïques*. *Revue de Linguistique* VII (1920), 182—190. LAUFER határozatlan formában — a dászuru és mandzsou nyelv e számjegyit a hung-ou, esetleg a kítaj nyelvből próbálja magyarázni. Még kell megjegyezni, hogy a hung-ou nyelv összehasonlítása a mongollal ma már tarthatatlan, vö. *Acta Orientali Hung.* I, 163. Ami a kítaj eredetet illeti, azonosítottam sem gondolnám, hogy e számjegyek közvetlenül a kítajban alakultak volna ki, legfeljebb annyi valószínű, hogy a kítajban nemrégiben történt át a dászuru felől. Amennyiben ez a feltételezés bizonyos neheztelenséggel utáncsú. A 'nagy' kítaj írás jelölés nem tudjuk olvasni, azonban bizonyos, gyakran előforduló kítaj írásjegyek kínai megfelelőiket, így jelölésüket is, meg lehet állapítani. Nos, feltűnik, hogy pl. a 13, 16 számjegyeket a kítaj két írásjeggyel írja le (az első írásjegy mind a két esetben azonos), ebből arra lehet következtetni, hogy a kítaj írásjegyekben a 13-at és 16-t nem dászuru módon, azaz két számjegyvel írták le, hanem úgy, ahogy a mongolban, tehát 10 + 3, 10 + 6. Ez annál meggyőzőbb, mert a Hung-kari dászuru írásjegyek a 11-19 számjegyek mindegyikét egyetlen egyező írásjeggyel adja vissza, ami teljesen összehangban van azzal a tényvel, hogy e számjegyket elválasztatlanul olvasmányosnak tekintették. A kítaj nyelv szerepe a kérdésben ezzel a közvetlen érveléssel mégsem lehet tisztázottnak tekinteni. A 'nagy' dászuru írással írt dászuru számok, pl. az 1134-t írták le, a kítaj rendszerrel közvetve két írásjeggyel írják le e számokat annak ellenére, hogy a kín-karban is biztosítottak kell tekintetnünk a 卅, 卅卅 stb. alakok megírását, mert az a kín-karban való 'kín' dászuru írásjegyekben kívül az azokkal teljesen független kínai írásban glanokk is igazolják. Ami mármint e számjegyek második tagját képező 卅 (egyszer: 卅) illeti, annak magyarázatát magyarázta. Egyetiek a török on '10' segítségével próbálták magyarázni, magam valószínűbbnek tartom, hogy az esetleg a mong. *qurq* '20' az egy korábbi változattal ('qo') függ össze. E feltételezés mellett utánna, hogy a *qurq* írás nem etimológiailag eredeti, vö. *qurq* '2', *qurq*-os 'után' (jelölésénélkül *РАСТУЮ* 'arcundó' magyarázta meggyőző), továbbá az, hogy olyan számjegy rendszerrel állunk szembe, mint a törökben és ujjuriban, ahol pl. *hid* 'yagurq' nem '25', hanem '15', tehát '5 a második tagjából'.

¹¹ Е. М. Залкинд, *Китай и их этногенетические связи*; *Советская Этнография* 1948 I: 47—62. С. М. Васильевич, *К вопросу о индийских и тунгусских*; *Советская Этнография* 1949 I: 155—160.

nak kell kimondaniok a döntő szót. Amíg ez meg nem történik, korai és elhamarkodott állásfoglalás volna az uráli és altaji nyelvek rokonságát akár elfogadni, akár elutasítani. A kutatások mai állása szerint is valószínű azonban, hogy — függetlenül a rokonság kérdésétől — számolnunk kell egyes uráli és egyes altaji nyelvek közötti különnyelvi érintkezésekkel.

Befejezésül legyen szabad néhány szót szólnom a koreai állítólagos altaji rokonságáról.

A korábbi bizonytalan értékű kísérletek után, amelyek között kétségtelenül SHIRATORI KURAKICHI terjedelmes, de módszertelen tanulmánya a legkimagaslóbb teljesítmény,⁷² G. J. RAMSTEDT kutatásai nyomán merült fel komoly formában a koreai nyelv altaji rokonságának a kérdése. RAMSTEDT 1928-ban jelentette be első ilyen tárgyú dolgozatában azt a nézetét, amely szerint a koreai nyelv helyét sikerült »egyszersmindenkorra« (once for all) megállapítania.⁷³ Azóta számos más művében igyekezett tételét igazolni, azonban cikkei, »bizonyítékai« nem tudtak meggyőzni senkit, aki a nyelvrokonság igazolásával szemben komoly módszertani igényekkel lépett fel. Nem is tudhattak, mert RAMSTEDT szinte bámulatos vaskövetkezetességgel mellőzött mindent, ami a koreai nyelv és a koreai nép történetével a legcsekélyebb mértékben is kapcsolatban állott.

A koreai nyelvnek igen régi emlékei vannak. A legelső művek kínai írással készültek, kínai nyelven; a kínai írásjegyek kiejtését (eredeti jelentésüktől függetlenül) koreai szavak, ragok és képzők leírására használták fel: ez az ú. n. *li-tu* rendszer. A mai betűírás 1444-ből való. A gazdag nyelvemlékanyagból most két típust emelnék ki, a VII—VIII. századi szino-koreai költeményeket⁷⁴ és a XII. századi kínai-koreai szójegyzékeket. A koreai nyelv történetét azonban önmagában szinte lehetetlen tanulmányozni, mert a kínai nyelv az i. sz. I.—II. évszázadtól kezdve, különböző mértékben, de szinte napjainkig hatása alatt tartotta a koreait. A különböző korokban csaknem az egész kínai szókészlet átkerült a koreai szókészletbe; a koreában a kínai szavak megőrizték mindmáig lényegében annak a kornak a kínai kiejtését, amelyikben az átvétel történt. A legjelentősebb az a VII—VIII. századi kínai jövevényszó-réteg, amelyet egyszerűen szino-koreainak nevezünk, s amely a mai koreai nyelv kínai szókészleti elemeinek túlnyomó részét képezi.

Korea északi határa szomszédos Mandzsúriával, eleve valószínű tehát, hogy Korea és Dél-Mandzsúria szomszédos népei érintkeztek egymással. Hacsak

⁷² SHIRATORI KURAKICHI, A comparative study of Korean language and Ural-Altai languages: *Tōyō-gakuhō* IV (1914), 143—182, 287—330; V (1915), 1—40, 143—188, 295—327; VI (1916), 145—184, 293—328.

⁷³ G. J. RAMSTEDT, Remarks on the Korean language: MSFOu. LVIII, 441—453; The nominal postpositions in Korean: MSFOu. LXVII, 459—464; Koreanisch *kes* »Ding, Stück«: JSFOu. XLVIII 4: 1—19; A Korean grammar: MSFOu. LXXXII; Studies in Korean etymology: MSFOu. XCV; ezenkívül: Einführung in die altaische Sprachwissenschaft.

⁷⁴ Ch. HAGUENAUER, Le Coréen: A. MEILLET — M. COHEN, Les langues du monde² (Paris, 1952), 433—434.

a forrásanyaggal bőségesen dokumentált történeti kornak egy rövid szakaszára irányítjuk figyelmünket, akkor is azt látjuk, hogy a szien-pik, kitajok, másfelől a mo-hok és egyéb rokon törzsek szakadatlan kapcsolatban állnak nemcsak egymással, hanem Észak-Korea népeivel is. A T'ang-korban a mo-ho törzsek egy része *Po-hai* néven egy mandzsu-tunguz-koreai államot alapít, melynek a kitajok vetnek véget a X. században; az egykori po-hai terület ekkor a kitaj keleti főváros körzetéhez kerül közigazgatási szempontból. A kapcsolatok nem szakadnak meg természetesen a kitajok után sem, ellenkezőleg, még intenzívebbekké válnak a dzsürcsi, majd a mongol korszakban. Az érintkezések kimutathatóan tovább fokozódnak a két szomszédos terület népei között a Ming- és a C'ing-korban.

Az intenzív érintkezések szükségszerűen az érintett népek nyelvében is nyomot hagytak. SHIRATORI és RAMSTEDT valóban elfogadható szó-készletű egyeztetései túlnyomó részben ezekből az érintkezésekből magyarázhatók és semmi közük az altaji vagy éppen urál-altaji alapnyelvhez.

RAMSTEDT koreai kutatásainak mindenesetre nagy pozitívuma, hogy ráirányította a figyelmet a koreai nyelvre és annak problémáira. Most már rajtunk fordul meg, mennyire tudjuk hasznosítani a koreai nyelv értékes vallomását legalább is egy olyan területen, ahol annak jelentősége többé nem vitás: a mongol és mandzsu-tunguz, elsősorban pedig a kitaj és dzsürcsi nyelvek történetére vonatkozó kutatásainkban.

HOZZÁSZÓLÁSOK

N. SEBESTYÉN IRÉN:

Ez év május 7-én mult 100 éve, hogy 38 éves korában meghalt CASTRÉN, aki életét áldozta az összehasonlító nyelvtudományért. CASTRÉN elképzelhetetlen fáradságok és szenvedések árán sorra tanulmányozta a finnugor és a szamojéd, valamint a török, a mongol és a tunguz nyelveket, amelyeknek ősrökonságában nem kételkedett.

Az elmúlt évszázadban SCHOTT alapvető művének (*Versuch über die tatarischen Sprachen*, 1836) és CASTRÉN gazdag anyagának az Orosz Akadémia áldozatkészségéből történt megjelenése óta sokan foglalkoztak az urál-altaji nyelvviszony kérdésével, anélkül, hogy a probléma megszűnt volna probléma lenni. RAMSTEDT, az altaji nyelvek nagynevű finn kutatója kereken tagadta a két nyelvcsalád összetartozását, RÄSÄNEN, a kiváló finn turkológus, az etimológiák tömegével és hangtani megfelelésekkel bizonyítja az uráli és az altaji nyelvek ősrökonságát (*Uralilais-altailaisia sanavertailuja*, *Virittäjä* 1947, 162—173; *Uralilais-altailaisesta kielisukulaisuudesta*, *Suomalainen Suomi* 1948, 215—220; *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki, 1949, 249 l.)

Mikor a tudomány valamely területén zsákutcába kerül a kutatás, mint ahogy a RAMSTEDT és a RÄSÄNEN felfogásában mutatkozó éles ellentéttel zsákutcába került az urál-altaji nyelvviszony kutatása, elsőrendű feladat a kutatás anyagának és módszerének kritikai megvizsgálása, az elvi kérdések tisztázása és a részletkutatások irányának megjelölése.

Ezt a súlyos feladatot vállalta LIGETI akadémikus most elhangzott előadásában és azt minden vonatkozásban meg is oldotta. Az összehasonlító-történeti módszerre vonatkozó mélyenjáró fejtegetései mindnyájunkat, akik az összehasonlító nyelvtudomány munkásai vagyunk, a módszer fogyatékoságainak kiküszöbölésére és a módszer sztálini szellemben való továbbfejlesztésére ösztönöz és kötelez. Nagyszerű anyagismerettel és biztos kritikai érzékkel vetette fel és világította meg LIGETI akadémikus a rétegeződés elvének alapvető fontosságát és jelölte meg a megoldásra váró feladatokat.

A részletkutatások szervezett, programmszerű megindítása altaji területen nemcsak fontos, hanem sürgős feladat. RÄSÄNEN két finnnyelvű dolgozatában bejelentette azt a szándékát, hogy a maga egészében megvizsgálja az urál-altaji nyelvviszony kérdését annál is inkább, mert RAMSTEDT koreai etimológiai szótárának gazdag anyaga indokoltá teszi az eddig ismert anyag felülvizsgálását.

RÄSÄNEN etimológiáiban elsősorban a legújabb időben a Szovjetunióban megjelent mandzsú-tunguz szótárak anyagát értékesíti, bár maga is elismeri, hogy a tunguz hangtörténet lényegében még nincs felderítve. RÄSÄNEN érdekes egyeztetéseit — kevés kivétellel — a LIGETI akadémikus előadásában kifejtett elvi szempontok világánál egyelőre úgy kell tekintenünk, mint hasonlóságon alapuló egyezéseket, nem pedig mint hangtani és jelentéstani szempontból tudományosan igazolt szóegyeztetéseket.

Az urál-altaji nyelvviszonyra vonatkozó kutatások eddigi irodalmából ki kell emelnem NÉMETH GYULA tanulmányát: *Probleme der türkischen Urzeit* (*Bibliotheca Orientalis Hungarica* V, 57—102), melynek 27 szóegyeztetését, az egyeztetésekből levont hangtani tanulságait és néhány alaktani egyeztetését szilárd alapnak tekinthetjük a további kutatások számára.

A finnugor, illetőleg uráli-török alaktani egyezésekkel kapcsolatban szeretném felhívni a figyelmet az elsősleges nomen-verbumokra, azokra az alakilag egyező névszó- és igetövekre, amelyek közül sem az egyik, sem a másik nem tartalmazott soha képzőelemet. Ilyen *fagy, les, nyom*-típusú nomen-verbumok nem csupán az uráli nyelvekben vannak,* hanem a törökségben is (vö. Ligeti: MNy. XLIII, 14; NyK. XLIX, 224; L, 232 jegyz.; Deny, Grammaire de la langue turque § 849. 1, 2), sőt LIGETI LAJOS szíves közlése szerint a mongolban és a mandzsuban is.

Kétségtelennek tarthatjuk, hogy az uráli alapnyelvben a névszók és az igék kategóriája — minden formális megkülönböztető jel nélkül — határozottan elkülönült egymástól.**

A nomen-verbumok egy jóval korábbi nyelvi állapot emlékei, amikor egy nomen-verbum vagy verbum-nomen önmagában egyaránt betölthette egy nomen és egy verbum funkcióját (vö. WIKLUND: JSFOu. X, 211.).

A szerkezetbeli egyezéseken túlmenően az urál-altaji nyelvviszony tisztázásánál, az uráli, helyesebben praeuráli-őstörök érintkezés vagy pedig az uráli-török, illetőleg urál-altaji nyelvrokonság kérdésének eldöntésénél a leg súlyosabb bizonyítékokat az alapszókincs legprimitívebb fogalmi köreihez tartozó szók egyezése és az egyezésekből levonható hangtani tanulságok szolgáltatják.

A hangtani és jelentéstani szempontból kifogástalan etimológiák, elsősorban NÉMETH GYULA egyeztetései alapján megállapíthatjuk, hogy az a kettőség, amely uráli területen (a magyarban, az obi-ugor nyelvekben és bizonyos esetekben a szamojédságban) a palatalis és a velaris magánhangzó előtti szókezdő *k*-hang megfelelésében mutatkozik (TOIVONEN: FUF. XXII, 134—146; PAASONEN, Beitr. 194; DONNER K.: JSFOu. XXXVII₂, 1—4; LEHTISALO: FUF. XXI, 32—33), a török nyelvekben is tükröződik:

A finnugor nyelvek elsősleges nomen-verbumaira vonatkozó fontosabb források: magyar BUDENZ: NyK. XVIII, 303—304; MELICH: MNy. IX, 253—254; KLEMM: MNy. XXIII, 331; — chanti: SCHÜTZ: NyK. XL, 27; — manysi: BUDENZ, i. m. 298; SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 59; LIMOLA: FUF. XXIX, 168; — komi: BUDENZ i. m. 300; — udmurt: BUDENZ i. m. 300; MEDVECZKY: NyK. XLI, 311; — mari: BUDENZ i. m. 297; — mordvin: BUDENZ NyK. XIII, 69—70; — finn: BUDENZ NyK. XVIII, 462; HAKULINEN, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, 64; — lapp: WIKLUND: JSFOu. X, 210—216. — Nomen-verbumok a jurák-szamojédában: C. *ņawar* 'Essen', *ņauar* (vö. Sprachpr. 385) 'essen'; *ņamea* 'Brustwarze': *ņamea* 'säugen'; *ņaia*, *ņāja*, *ņaija* 'Körper': *ņājā*-, *ņaia*- 'fett werden': *ņesy* 'Zelt, Zeltdorf': *ņesy*- 'stehen bleiben und sein Zelt aufschlagen' *juda*, *judea* 'Traum': *judea*- 'träumen'; *mu*-, *mun* 'Laut': *munā*- 'tönen'; *sabce*-, *sabte* 'Speichel': *sabce*-, *sabte*- 'speien'; *wāda*, *wada* 'Wort': *wadie*- 'sagen, erzählen'; C. *jabta* 'Tau', Sprogis' *jāpto*: *jā-jāpto* id.: Bud. *japtu*- 'megnyirkosodni'; Bud. *aptie* 'szag': *aptie*- 'bűz, fojtós levegő van'; Sprogis' *ņāpte* 'Geruch': *napte*- 'riechen, stinken'; Bud. *hāle*, *halē* 'hal'; Fisch': *halē*- 'halászni; fischen'; Sprogis: *hōņi* 'Traum': C. *hony*- 'schlafen', Bud. *hōņi*- 'aludni'; Bud. *si*, *ši* 'lyuk, seb': *si*- 'átlyukasztani', (mindkettő töve *sit*-v. *sid*-); Sprogis' *ņor* 'Speise, Nahrung, Futter': *ņor* 'essen, speisen, fressen'; *ņan* 'Schlitten': *ņane*- 'auf Schlitten (führen) fahren'; *jake*- 'Rauch': *jake*- 'rauchen'; *tēs* 'Tropfen': *tēse*- 'tropfen' stb.

* Wir haben eine überwältigende Menge von Wörtern, wie *kala*, *kivi*, *puu* usw., die in der uralischen Ursprache deutlich Namen von Gegenständen waren und die sich nicht mehr von einem anderen verbalen oder nominalen Stamm herleiten lassen. Ebenso gross aber ist die Zahl von unzerlegbaren Wörtern wie *juoksee*, *ui*, *tulee*, *menee*, *pesee* usw., die ein Tun, eine Handlung bezeichnen und die ebenso nicht von anderen Wörtern abgeleitet werden können. Der Unterschied zwischen Nomina und Verben war also vorhanden, aber er wurde nicht durch etwas Formales angegeben« (RAVILA: FUF. XXVII, 83).

a) Palatalis magánhangró előtti *k-* (> m. *k-*) szókezdő hangnak a 'sógornő, sógor; meny' jelentésű szócsaládban, a f. *käly* 'sógornő' szó török megfelelőiben, minden nyelvben, a csuvasban is — *k-* szókezdő hang felel meg, az oszmánliban *g-*:

finnugor: chanti *k̄äi* stb. 'jüngere Schwester der Frau; Tochter des jüngeren Bruders der Frau; ältere Schwester der Frau; Tochter des älteren Bruders der Frau; Mann der jüngeren Schwester der Frau; Mann der älteren Schwester der Frau' | komi *kel* 'Schwägerin' | udmurt *kali* 'Schwägerin; Schwiegertochter' | md. *k'el* 'Frau des Mannesbruders' | f. *käly* 'Schwägerin' | lp. *gallo-jædne* 'fratria (mariti)' ~ szamojéd: T. *sealun, šalun* 'Männer zweier Schwestern' | Jen. *seđi, seri* id. ~ török: sor *käli* 'Schwiegertochter' | türk *kälin* 'Schwiegertochter, Schwägerin' | Kāšg.— Brock. *kälin* 'Braut, Schwiegertochter' | oszm. *gälin* 'Braut, junge Frau; die Frau des Sohnes' | QB. csag. stb. *kälin* 'Schwiegertochter, Frau des jüngeren Bruders oder nahen Verwandten' | csuv. *kin* (< *kälin) 'Schwiegertochter, Frau meines jüngeren Bruders' | jak. *kinūt* 'die Frau eines jüngern Verwandten: Schwiegertochter, Frau des jüngern Bruders, des Neffen stb.; des Bruders Frau' | bar. stb. *käläš* 'Braut, Geliebte, junge Frau'. | kaz. *käläš*, 'verheiratete Frau, Gattin' (NÉMETH, Probleme . . . 75—76, 13. sz.).

Uráli **k-* hangnak török (csuvas) *k-* felel meg a következő egyeztetésben is: finnugor: chanti *kēt, kōä* stb. 'Wort, Nachricht' | komi *kil* stb. 'Zunge, Sprache, Rede, Wort, Stimme' | udmurt *kil* stb. 'Zunge, Sprache, Rede, Wort' | mari *kəl* stb. 'Saite' | md. *keł* stb. 'Zunge; Klöppel; Sprache' | f. *kieli* 'Zunge, Sprache' | lpN. *giella* 'vox, sermo, lingua' ~ szamojéd: sam Jur. *šē, šie'* 'Zunge' | T. *sieja* | Jen. *siođo, sioro* | O. *ši, sie, šē* | K. *ši-kä* | Kojb. *se-ka* | Mot. *ka-šte* | Taigi *kū-šte, кя-штя* | Karag. *zbi- cme* id. ~ török: csuv. *kala-s* 'sprechen. Vö. mongol: *kelen* 'Zunge, Sprache', *kele* 'sprechen' (RÄSÄNEN: Virittäjä 1947, 167. vö. PAASONEN, Beitr. 194; LEHTISALO: JSFOu. XXI, 32—33; DONNER K.: JSFOu. XXXVII₂, 3.)

A szamojéd megfelelőikben mind a két esetben a szókezdő sibilans (*s-*, *ś-*, *š-*) nem-jésített affrikátán keresztül **k-*ből fejlődött: *s-*, *-ś*, *š-*, < **č-* < **k-* (PAASONEN i. m. 195).

b) Velaris magánhangzó előtti uráli **k-* szókezdő hangnak a magyarban *h-*, az obi-ugor nyelvekben *χ-*, *kh-*, a törökségben általában *q-*, a csuvasban azonban *χ-* felel meg a 'Welle, Woge' jelentésű m. *hab*, az 'audio; hören' jelentésű m. *hall* és a 'Biber' jelentésű m. *hód* megfelelőiben:

finnugor: m. *hab* 'fluctus, unda, Welle, Flut, Fasserwelle; spuma' | chanti *χūmp* 'Welle' | manysi *χump* id. | md. *kumboldoms* 'in wogender Bewegung sein', *kop̄ildums* id. | f. *kumpuaa* 'hervorquellen' ~ szamojéd: Jur. *hāmba, hamba* 'Welle' | O. *komb. kōmb. komba, kuomba, kūmb* | T. *konfu* | Jen. *kaba* ~ török: CC. Grönb. *qom* 'Wellen, Wogen' | Houtsma, Gloss. *qum* (olv. *qom*) 'Welle' | Ibn Müh. *qom* 'Welle' | alt. *qom* 'Welle' | oszm. Zenker *qom* 'bewegte Welle oder Brandung des Meeres' | csuv. *χum* 'Welle, Woge' | Kāšg.— Brock. *qum* (olv. *qom*) 'wogen' stb. (NÉMETH i. m. 79, 21. sz.).

finnugor: m. *hall-* 'audic; hören' | chanti *χōl-* | manysi *χūl-* | komi-udmurt *kil-* | mari *kol-* | md. *kułə-, kule-* | f. *kuule-* | lpS *kulla-* ~ török: türk *qulqaq* 'Ohr' | oszm. stb. *qulaq* | csag. *qulyaq* | jak. *qulgaχ* | csuv. *χālχa* id. (NÉMETH i. m. 72. 7. sz.)

finnugor: m. *hód* 'Castor fiber, Lutra, Bibertier' | manysi *χundil, χuntil* 'Maulwurf', *quontel, χūntel, khontel* 'Biber'. (Az északi-chanti *χundyl* 'Maulwurf' jövevényt az északi-manysiból) ~ török: türk *quntuz* 'Biber' | Kāšg.— Brock.

qunduz, Biber' | kir., oszm., csag. *qunduz*, Biber, (kir.) Fischotter' | bar., sor *qundus*, (bar.) Biber, (sor), die (grüne) Eidechse' | kaz. *qondoz*, Biber, Otter' | mis. *qandis*, Biber' | tel., alt., leb., sor., szag., kojb., kacs. *kumduş*, Biber' | csuv. *χândâr* id. stb. (NÉMETH i. m. 76, 15. sz.)

A *hód* szóval kapcsolatban egy kis kitérést kell tennem és érintenem kell a rétegződés elvi jelentőségű kérdését. NÉMETH GYULA ősi uráli-török érintkezés vagy uráli-török rokonság bizonyítékát látja a *hód* szóban, RÄSÄNEN (Suomalainen Suomi 1948, 218) az urál-altaji nyelvrokonság egyik bizonyítékát. A *hód* szó török megfelelőiben a szóközépi *-nt-*, *-nd-*, *-md-* mássalhangzó-kapcsolatok Räsänen (Lautgesch. 238) szerint őstörök **-mt-* (*-md-*) mássalhangzó-kapcsolatra mennek vissza. Mivel a finnugor nyelvekben általában összeestek az uráli szóközépi **-mt-* és **nt-* folytatói (az eredeti különbséget csak a mari és a lapp őrizte meg), a m. *hód* szóvégi *-d* hangja éppen olyan jól visszavezethető egy eredeti **-mt-* szóközépi mássalhangzó-kapcsolatra, mint a *tud-* 'wissen, könnyen' ige szóvégi *-d* hangja (vö. PAASONEN, Beiträge 85, 147. sz. A *tud-* igeének nincsenek obi-ugor megfelelői.). Az a tény, hogy a m. *hód* szóban nincs képzőelem, szintén a szó ősrégisége mellett bizonyít. Az a MUNKÁCSITÓL (Ethn. VI, 137) származó felfogás, amely ma közvéleményszámba megy és amely szerint a *hód* obi-ugor megfelelőivel együtt ugorkori török jövevényszónak tekintendő, nem hangtani kritériumokon, hanem csupán azon a tényen alapszik, hogy ez az állatnév uráli területen csak az ugor nyelvekből van kimutatva. Ez azonban nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy *hód* szavunk a magyar nyelv alapszókincsének legősibb rétegéhez tartozik. Ugyanazon állat vagy fa régi neveiben nemcsak időrendi, hanem területi, dialektikus különbségek is tükröződhetnek, így a *hód* névben is szemben a f. *majava* szóval és megfelelőivel. Ezzel az érveléssel még nem tartom bebizonyítotttnak azt a felfogásomat, hogy a *hód* nem ugorkori török jövevényszó, hanem arra szeretnék rámutatni, hogy a *hód* szó eredete vitatható, tehát ezt a szót nem lehet az ugorkori török érintkezés kétségtelen bizonyítékának tekinteni.

Visszatérve az urál-altaji hangtani megfelelésekre, a szókezdő nasalisokkal kapcsolatban meg kell állapítanunk, hogy uráli szókezdő **n-* török, illetőleg altaji megfelelésére nincs egyetlen elfogadható szóegyeztetésünk sem.

Uráli szókezdő **n-* hangnak egy világos egyeztetés szerint a m. *nyal* 'lecken' ige családjában őstörök *j-* (jak. *s-*, csuv. *ś-*) felel meg: finnugor: m. *nyal* 'lambo, lingo; lecken' | chanti *ñal-*, *ñal-* | manysi *ñälent-* | komi-udmurt *ñul-* | mari *nâl-*, *nul-* | md. *nola-* | f. *nuole-* | lpS. *ñõellu-*; lpN. *ñovllü-* ~ szam K. *nü-*: *nüläm* id. ~ török: kún, oszm. stb. *jala-* 'lecken' | jak. *salā-* id. | csuv. *śula-* id. — A mongol *doluga-* aligha tartozik ide (NÉMETH i. m. 74, 10. sz.).

RÄSÄNEN korábbi felfogásával (UJb. XIX, 99—100) ellentétben finn nyelvű cikkeiben (Virittjä 1947, 167; Suom. Suomi 1948, 219) és török hangtörténetében (Lautgesch. 18) a m. *nyak* 'Hals, Nacken, Kragen' szót nem egy feltételezett ó-bolgár *ñaga* szó átvételénck tartja, hanem a f. *nikama* 'Halswirbel' szóval együtt — nyilvánvalóan ősrökonságra gondolva — egyrészt a turkomán *jaka* 'БОРОТНИК' szóval, másrészt a következő tunguz szavakkal egyezteteti: lamut *ñakan* 'Hals', *nekan* 'Hals; Wirbel', olcsa *ñikin* 'Rücken' s a magyar és a tunguz szókezdő hangok alapján urál-altaji *n-* szókezdő hangból indul ki. Bármennyire érdekesek a tunguz adatok, bármennyire világosnak látszik a szókezdő hangok egymáshoz és egy urál-altaji **n-* szókezdő hanghoz való viszonya: m. *ny-*, f. *n-* ~ őstörök *j-* (> kir. *ǰ*: kir. *ǰaka* > mong. *ǰaya*) ~ tunguz

n-, *n-* — RÄSÄNENnek ezt az egyeztetését is fenntartással kell fogadnunk mindaddig, míg a tunguz hangtörténet problémái tisztázódnak. Foglalkoznunk kell azonban a *nyak* szónak a f. *nikama* ‚Halswirbel‘ szóhoz való viszonyával. A f. *nikama* képzett szó, amelyben a *-ma* elem ősi képző (vö. HAKULINEN, SKRK I. 113—115; LEHTISALO, Suff. 83). A képző nélküli f. *nika*-tő végvokálisában a fgr. végvokális őrződött meg. — ITKONEN ERKKI (Virittäjä 1948., 140) megállapítása szerint finn első szótagbeli *i* hang a második szótag velaris vokálisa előtt eredeti hangnak tekintendő. Így kell felfognunk az *iho* ‚Haut‘, *ilma* ‚Luft, Wetter, Luftkreis, Luftraum, Welt‘, *pihka* ‚Harz‘, *sitta*, *sittu* ‚stercus ex alvo‘ szavak *i* hangját. Egy ilyen finn *i* hangnak az obi-ugor nyelvekben és a szamojéd nyelvekben (utóbbira vö. a f. *sitta*, *sittu* megfelelőit, PAASONEN, Beitr. 75., 134. sz.) palatális magánhangzó felel meg, de az *iho* szó mordvin megfelelője *joz* (SETÄLÄ: FUF XII. Anz. 57), az *ilma* szó norvég-lapp megfelelője (NIELSEN) *ålbme* ‚Himmel‘, P. ‚dichtes Schneewetter‘ (vö. WICHMANN: FUF XV. 40) és így jogosan felvethetjük a kérdést, vajjon a f. *nika*-tőben az első szótag *i* hangja nem eredeti velaris vokalisból fejlődött-e az eredeti dentipalatális **ń-* hatására éppenúgy, mint a m. *nyaláb* szó finn megfelelőjében, a *nito*- ‚összefűz‘ igében (vö. SZINNYEI NyH⁷ 159). Ha ez így van, ha a f. *nika*-tő egy **ńska*-tőre vezethető vissza, akkor semmi akadálya sincs annak, hogy a magyar és a finn szót egyeztessük a ‚Nacken‘ jelentésű osztják-szamojéd *nug*, *nog*, *nuga*, *nukka*, *nukku* szóval. (A magyar és az osztják-szam. szók összefüggését kételkedve PAASONEN is felvetette, vö. Beitr. 293.) Az osztják-szam. adatok *n-* szókezdő hangja nem akadálya az egyeztetésnek, mert a szamojéd nyelvekben sok esetben elmosódott az eredeti különbség az **ń-* és az **n-* szókezdő hang között. A magyar és a finn szó jelentésének megfelelőjére vö. tunguz: lam. *ńakan* ‚Hals‘, *nekan* ‚Hals; Wirbel‘. Itt meg kell jegyezni, hogy sem a m. *nyak* szónak, sem az osztják-szam. *nug*, *nog* stb. szónak, sem pedig a turkomán *jaqa* szónak semmi köze sincs a jurák-szamojéd (Castr.) *jik*, *jik*, (BUD.) *jik*, (REG.) *ik* ‚Nacken, Hals‘ jelentésű szóhoz. Az erdei jurákban (Castr. mscr.) *weäk*, *wiäk*, *wiek* stb. alakváltozatok vannak, tehát a jurák szókezdő hangok ebben a szóban **β-* szókezdő hangra mennek vissza.

Tekintettel a f. *nika*- (*ńska*-) tőre és az osztják-szam. *nuga*, *nukka* adatok vallomására, bizonyosnak látszik, hogy a szó az uráli alapnyelvben is *a-* tövű volt.

Ha be lehetne bizonyítani azt, hogy a tunguz szók, amelyek RÄSÄNEN egyeztetésében szerepelnek, a tunguz nyelv alapszókincséhez tartoznak és hogy a tunguz szókezdő *ń-* és *n-* visszavezethető egy altaji **ń-* szókezdő hangra, akkor új alapon, hangtörténeti alapon lehetne bizonyítani az uráli és a török-tunguz szók összetartozását s akkor ez az egyeztetés érdekes távlatot nyitna meg a kéttagú uráli *a-* tövek történetére vonatkozólag, mert arra lehetne következtetni, hogy az uráli kéttagú *a-* töveknek altaji területen kéttagú *a-* tövek felelnek meg.

RÄSÄNEN a Virittäjä 1947. évfolyamában megjelent cikkében megállapította, hogy az eredeti affrikáták és sibilánsok általában megőrződtek az uráli-altaji nyelvekben (173.). Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy sem a szókezdő uráli nem-jésített *s-* és *š-*, sem pedig a nem-jésített affrikáta török, illetőleg altaji megfelelőjére nincs egyetlen biztos adatunk sem.

Azonban bizonyosnak látszik, hogy az uráli szókezdő jésített *ś-* (? és *š-*) hangnak és a szókezdő jésített affrikátának a törökségben, illetőleg az altaji nyelvekben *s-* szókezdő hang felel meg a md. *šardo*, *šarda* ‚Elentier‘, a f. *saiivar* ‚lens pediculi‘ (a csuvasban *š-*!) és a m. *süly* megfelelőiben.

*š-: finnugor: md. *šardo*, *šarda* 'Elentier', nyelvjárásilag Renutier | mari *šorðâ*, *šarðâ* id. | északi-manysi *surti*, Renntierkalb' | chanti *surti* 'ein Jahr altes, im zweiten Jahr stehendes zahmes Renntier', stb. ~ szamojéd Jur. (Castr.) *siraei* 'jéhrgiges Renntierkalb', stb. ~ török: északi török *sardak*, *sartak* (RÄSÄNEN, Suom. Suomi 1948, 218).

š- (? š-): finnugor: f. *saivar* 'lens pediculi' | lp. *čivros* | mdM. *šafhka*, E. *šarko* | mari *šorgonže*, *šorgenče*, *šaryenče* | udmurt *šeräl*, *serär* | komi *šerov*, *serol* stb. id. (Mivel a vogul nyelvjárásokból nincsenek adataink, nem lehet eldönteni, hogy uráli š- vagy š- szókezdő hangból kell-e kiindulnunk). ~ török: Kašg.-Brock. *sirkä* 'Nissen' | oszm., alt., kir. *sirkä* 'Nisse' | szog., kojib., kacs. *sirgä* | kojib., kacs. *syrya* | csag. *sirkä* | csuv. *šärga* id. (bolg.-tör. *širkä > m. *serke*), stb. ~ kalmük *širkä* 'ein rotes Ungeziefer od. Insekt, das auf dem Vieh lebt rote Läuse', afg. *sirkaī* 'name of a scarlet insect, the scarlet fly' (NÉMETH i. m. 77, 16. sz.).

tš-: finnugor: m. *süly* 'kelés, pattanás, bibircsó; Feigwarze, Skorbut' | mari *šəyal* 'Warze' | md. *tšilge*, *šilge* 'Warze, Hautpustel' | f. *syylä* 'Warze', f. karj. *tšüpläni* id. | lpN. *tšü'li* 'Pustel, Finne' ~ török: Kašg. — Brock. *sikil* 'Warze' | oszm. *sigil*, *sijil*, *sivil* 'Geschwür, Schwielen, ein kleiner, harter Auswuchs; kleine Blase auf der Haut, Hitzbläschen, Pickel'. | keleti-török *sögäl* 'Warze' | tar. *söbäl* id. | küer. *süäl* id. | kir., bar. *süöl* 'Warze, Geschwulst' | kaz. *söjä'ol* 'Schwielen, Warze' | tob. *süjäl* 'Warze' | alt. *söl*, *sööl*. Vö. mong. *sögel*, kalm. *söl* 'Warze (am Finger)' (NÉMETH i. m. 78, 19. sz.).

A f. *saivar*, valamint a md. *šardo*, *šarda* és megfelelőik szókezdő hangjai alapján új szempontból vizsgálhatjuk meg a m. *szó* (plur. *szarak*) 'vox, verbum, vocabulum; Wort; — loquela, dictio, sermo; Rede; — sonus; Stimme, — sermo: Gerede, és obi-ugor megfelelői (chanti *say* 'Laut, Ton; Gesang; Melodie', manysi *säβ* 'Wort; Laut, Stimme') szókezdő s- hangjának a török megfelelők s- hangjához való viszonyát (török: türk *saw*, *sab* 'Wort, Rede, Sprichwort, Nachricht', stb.; | *sawčy*, *sabčy* 'Bote, Dolmetscher' | Kašg.-Brock. *sav* 'Wort, Sprichwort, Geschichte', stb. | csag. *savči* 'Bote, Vermittler, Führer, Heiratsvermittler' | tob. *saucy* 'Freiwerber, Kuppler' | oszm. *sava* 'Neuigkeit, Nachricht', *savadžy* 'Überbringer von Nachrichten, Neuigkeiten'; vö. NÉMETH i. m. 77, 17. sz.). Ha a 'Wort, stb. jelentésű magyar *szó-t* obi-ugor megfelelőivel együtt nem törökből való átvételnek magyarázzuk, hanem ősi uráli-török kapcsolat bizonyítékának tekintjük (függetlenül attól, hogy ez a szócsalád uráli területen csak az ugor nyelvekből mutatható ki éppen úgy, mint a *hód*). és ha abból a megfontolásból indulunk ki, hogy mind az ugor, mind pedig a török adatok szókezdő hangjai eredetei jésített *š- folytatói, nem kell magyarázatokat keresnünk az ugor s- és a török s- megfelelés tisztázására, mert a hangtani nehézségek maguktól megoldódnak.

Ezek azok a hangtani tanulságok, amelyek a kifogástalanoknak tekinthető uráli-török szóegyeztetésekben a régi eredmények kiegészítéséül levonhatók. Hogy ezek a tanulságok mennyiben terjeszthetők ki a mongol és a mandzsunguz nyelvekre, azt a LIGETI akadémikus előadásában kifejtett elvek és szempontok figyelembevételével az altaji nyelvek specialistái hivatottak megállapítani. Az altaji nyelvek hangtörténetének eredményei alapján lehet majd megoldani az urál-altaji nyelvviszony problémáját. Ha a hangtani megfelelések egyes tényeiből kialakul a szabályos hangmegfelelések rendszere, az ősi érintkezések és kereszteződések lehetősége mellett tudományosan bebizonyított igazsággá válhat az urál-altaji nyelvrokonság lehetősége is.

KÁLMÁN BÉLA :

Az összehasonlító nyelvtudományi módszer alapelve, hogy a fogalom, tárgy és annak neve között nincs szükségszerű, szerves kapcsolat, nem tekintve a minden nyelvben előforduló, de minden nyelv szókincsének elenyészően csekély hányadát kitevő hangutánzó és hangulatfestő szavakat. Ha tehát két vagy több különböző nyelvben az alapszókincs jelentékeny része és a nyelvtani rendszer szabályos hangmegfelelések alapján megegyezik, ez feljogosít minket annak a feltevésére, hogy valaha ezek a nyelvek többé-kevésbé azonosak voltak, és csak a több évszázados, illetve a legtöbb nyelvnél több évezredes különélés, egymástól eltérő hangtani fejlődések, egymástól különböző művelődési hatások okozzák az egyre elmélyülő különbségeket. Minél közelebb áll két rokonnyelv egymáshoz, annál valószínűbb, hogy az elválás nem régi keletű, vagy a földrajzi közelség és a megszakítatlan nyelvi érintkezés nem engedte ezeket a különbségeket elmélyülni.

Ugyanazon a nyelven belül is időnként az elkülönülési, máskor az egységesülési irányzat érvényesülhet. De az előbbinek külön nyelvjárások, majd az elkülönítő ok állandósulása folytán egymással rokon nyelvek keletkezése lehet a következménye, az utóbbinak pedig rokon vagy nem rokon nyelvek egybeolvadása. Az ilyen keveredés pedig SZTÁLIN elvtárs tanítása szerint mindig az egyik nyelv győzelmével végződik.

A nyelvek fejlődésének ezek az irányzatai a történelem egész folyamán át, állandóan működtek. A nyelvet mindig az azt beszélő társadalom történetével kapcsolatban kell vizsgálnunk, mert a kettő kölcsönösen fölteszi egymást: társadalom nem élhet közös nyelv nélkül, de nyelv sincs társadalom nélkül.

Ha már most az urál-altaji nyelvviszony kérdését vizsgáljuk, a megfelelő óvatossággal kell eljárunk. A nyelvtudományban elemi felismerés, hogy a szókincsbeli egyezések egy része lehet jövevényszó, vagyis érintkezésen alapuló átvétel, és lehet genetikusan, a többé-kevésbé közös alapelvekre visszamutatató egyezés, de lehet végül véletlen egyezés is. A szókincs természete is meghatározza nagyjából azt, hogy a szókincsbeli egyezéseket kölcsönzéseknek tekinthetjük-e vagy ősi rokonságnak. Az alapszókincs egyezései természetesen sokkal többet nyomnak a mérlegen, mint a műveltségi szavak. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a gazdasági és társadalmi változás az ősi szókincs egy részét a peremszókincsbe szoríthatja, ugyanakkor jövevény elemek is válhatnak a peremszókincs tagjává. A peremszókincs tagjai pedig idővel elavulhatnak, sőt nyomtalanul eltűnhetnek.

Két nyelv genetikai kapcsolatát viszont csupán szókincsbeli egyezések alapján nem bizonyíthatjuk, hanem csak az alapszókincs és a nyelvtani rendszer együttes tanúsága alapján tisztázhatjuk a nyelvi rokonságot.

A finnugor nyelvek ősi rokonsága kétségtelen tény. Hasonlóképpen nem vitás az uráli nyelvrokonság sem. A rokonnyelvek egymáshoz való viszonya azonban korántsem ilyen világos. Az uráli nyelvcsaládban épen a legutóbbi időkben TOIVONEN, ITKONEN, N. SEBESTYÉN I. és HAJDU PÉTER kutatásai valószínűsítették, hogy a lappok egy viszonylag újabb időben elfinnugorosodott szamojéd társadalmi egység.

Az ugorok etnogenezisére is CSERNYECOV és STEINITZ kutatásai derítették némi fényt, de a kérdés még korántsem tekinthető megoldottnak.

Hasonlóképpen tisztázásra vár még a kétségtelenül meglevő kapcsolat a permiek és a magyarság közt a magyarságnak az ugorságból való kiválása után. Ezt a kérdést BÁRCZI és MOÓR többször érintették, de még kidolgozásra vár.

Régen tudott és elismert dolog, hogy szókölcsonzések rokon, sőt közeli rokon nyelvekben is végbemehetnek. Közismert tény, hogy az obi-ugor nyelvekben számos komi jövevényszó van, sőt a manysiban található kétségtelenül chanti eredetű elemeket, és viszont. Ilyen rokonnyelvi érintkezések régebben még sokkal fokozottabb mértékben meglehettek, már csak azért is, mert az i. u. X—XII. században a mai Szovjetunió európai területének északi felét az Uraltól a Balti tengerig finnugor törzsek, nemzetségek megszakítatlan láncolata népesítette be. A rokonnyelvek közti érintkezésem alapuló egyezések vizsgálata természetesen roppant nehéz feladat, és sokszor az illető nyelvek történetét nyelvemlékek hiányában csak hozzávetőlegesen tudjuk rekonstruálni.

Hogy állunk mármost az altaji nyelvek kérdésében? Az altaji nyelvekben nem vagyok szakember, ezért a szakemberek véleményeire utalva csak annyit mondhatok, hogy ők sem tartják a kétségtelenül meglevő egyezések ellenére sem bizonyítottnak az altaji nyelvrokonságot. NÉMETH GYULA pl. (Berz. eml. 162) egy Keleteurópát és Ázsiát nyugat-keleti irányban összefüggően átfogó indoeurópai-uráli-mongol-tunguz-mandzsú — esetleg koreai — nyelváncolatáról szól. Ezek a nyelvek állandó érintkezésben lévén a szomszédos csoportokkal, nyelvileg erősen közeledhettek egymáshoz. Ha tehát még az altaji nyelvrokonság sincs bebizonyítva, hogy beszélhetnénk urál-altaji nyelvrokonságról?

Ezért NÉMETH GYULA nem is urál-altaji nyelvrokonságról szól, hanem csak ősi uráli-török kapcsolatokról (NyK. XLVII, 62—84). A tanulmányban fölhozott bizonyító anyag egy részét (*hód, szó*) az ugor-kori elemek közé kell utalnunk (l. Bárczi, I. OK. II, 1—4), de egy jelentékeny része, noha nem nagyszámú egyezésről van szó, kétségtelen. NÉMETH GYULA azonban nem nyilatkozik pontosabban arról, vajjon ezt a kapcsolatot milyen természetűnek tartja.

Így tehát, ha ősi ugor-török érintkezésről beszélhetünk, — ami PAASONEN és KANNISTO merev elutasítása után is valószínű, — MUNKÁCSI, GOMBOCZ, ZSIRAI és BÁRCZI nyomán a *hód, hatyú, szó* és esetleg az *ír* (KISPÁL M.) tanúsága alapján, nem zárkozhatunk el egy ősi finnugor-törökségi érintkezés gondolatától sem, noha előbb azt kellene tisztáznunk, beszélhetünk-e törökségről i. e. a IV. évezredben, hiszen a kutatók az uráli közösség szétbomlását legalább ebbe a korba helyezik. Egy-egy tunguz (*egér*) vagy mongol szó kerülhetett nagyon változatos utakon is az uráli nyelvekbe és viszont, de ezeknek mindegyike és az átvétel iránya is még külön-külön tisztázandó.

Ű. KÓHALMI KATALIN :

Az urál-altaji nyelvrokonság hipotézise már régóta kísért, de egységes állásfoglalás ebben a kérdésben mindeztideig nem tudott kialakulni. Sőt az altaji nyelvcsoportha sorolt nyelvek rokonságával kapcsolatban is több a tisztázatlan, mint a tisztázott kérdés. LIGETI akadémikus feltárta az eddigi sikertelenségek legfőbb okát : az altaji és urál-altaji nyelvészek ahistorikus szemléletmódját.

Az uráli és altaji nyelvek rokonítása terén fennálló nehézségeket SEBEOK (The meaning of Ural-Altaiic : *Lingua*, 1950, 129—39 l.), úgy igyekszik áthidalni, hogy a két nyelvcsalád közt mutatkozó egyezéseket övezeti jelenségeknek nevezi. Az övezeti jelenségek természetesen úgy is értelmezhetők, mint egymással szoros történelmi kapcsolatban élő népek nyelveinek meghatározott időszakban létrejött, a szóképzésre és a nyelvtani rendszer egyes körülhatárolt terü-

leteire kiterjedő egyezései¹, ebben az esetben azonban nyitva marad az a kérdés, hogy az övezeti jelenségeket felmutató nyelvek, az övezeti jelenségektől függetlenül, rokonságban vannak-e vagy sem. SEBEOK fogalmazása azonban inkább arra mutat, hogy az övezeti jelenségek fogalmával helyettesíteni akarja a nyelv-rokonság elméletét, és ilyenképen a Sprachbundtheorie és a nyelvfolytonosság reakciós elméleteit viszi az urál-altaji kérdésbe.

Rátérve hozzászólásom tulajdonképeni anyagára, mondanivalómat LIGETI akadémikusnak a nyelvcsaládon belüli kölcsönzésekről tett megjegyzéseihez szeretném kapcsolni. A jövevényszavak felderítésének ugyanis meg kell előznie a nyelvrokonság bizonyítását. Az ú. n. altalaji nyelvekből származó jövevényszók erősen rétegezettek, minthogy az altaji nyelvcsalád egyes tagjai között az érintkezések a történelem folyamán többször megisméltődtek. Ezt a megállapítást néhány adalékkal szeretném alátámasztani, amelyeket az altaji nyelvcsaládba sorolt török, mongol és mandzsu-tunguz nyelveken beszélő s az állattenyésztő nomád életformában élő népek fegyverneveivel és haditechnikai kifejezéseivel foglalkozva gyűjtöttem.

A fegyverek fontos szerepet játszottak a lovasnomád életformában élő népek életében. Ezért az egymással érintkezésbe jutó nomádok igyekeztek megismerni egymás fegyvereit, elsajátítani azok használatát. Az átvett fegyverekkel vagy azoknak egy-egy fejlettebb változatával együtt a fegyvernevek is vándoroltak egyik nyelvből a másikba. A jövevény fegyvernevek ilyenképpen néhány olyan jellegzetességet mutatnak, amelyeknek ismerete a jövevényező-rétegek megállapításában is hasznosítható. A fegyvernevek és haditechnikai kifejezések között alig találunk olyan egyezéseket, amelyek a török, mongol és mandzsu-tunguz nyelvcsoporthoz egyaránt megvannak. Ilyenek: ² tör. *čäri* 'sereg' ~ mong. *čerig* 'ua' ~ Nercsa-menti tunguz *čärik* 'ua' v. ö. magyar *sereg* (a Szófsz. szerint átvétel vmely török nyelvből a honfoglalás előtt); tör. (már Kāšyāri szótárában) *qalqan*, *qalqaŋ* 'pajzs' ~ mong. *qalqa* 'ua' ~ ma *qualqa*, 'ua'; tör. *yida*, *jidä* 'lándzsa' ~ mong. *jidä* 'ua'. ~ ma. *gida* 'ua'. Nercsa-menti tunguz *gida*, *gedda* 'ua'. vö. magyar *dzsida* (EtSz.) < oszm. *jidä* > lengyel *dzida*, szerb-horvát *džida*, *dzida* 'ua'; tör. *tuŋ* (már Kāšyārinál) 'zászló' ~ mong. *tuŋ* 'ua' ~ ma. *tu*, nanaj *tung* 'ua', vö. kínai *tu*, *tou* < arch. kín.* *d'òk*, **d'òg*, ó kín. *d'uok*, *d'au* (KARLGREN, Grammata Serica, № 1016 b)³

Az itt felsorolt fegyvernevek és haditechnikai kifejezések nem ősi egyezések. Erről tanúskodik egyrészt a szavak túlságosan megegyező hangalakja, másrészt fejlett haditechnikára utaló jelentése. A feltett altaji nyelvi egység idejére ugyanis csak a legelemibb fegyverek ismerete tehető fel (kés, balta, nyárs, esetleg íj és nyíl). A fenti példákban tehát kétségtelenül jövevényszavakat kell látnunk, sőt az altaji nyelvcsaládon kívüli elterjedtségük miatt vándorszavaknak is

¹ V. ö. SZEREBRENYIKOV; A nyelvtudomány összehasonlító-történeti módszerének fogyatékoságáról: NyIK II 2, 19-20 l.

² A török és a mongol nyelvek csoportjából rendszerint csak az oszmánli ill. az irodalmi mongol adatokat adjuk meg, ezért a *tör.* jelzés oszmánli, a *mong.* jelzés irodalmi mongol adatra utal. Más török vagy mongol nyelvből csak kivételesen közlünk adatokat, ilyenkor megjelöljük az illető nyelvet. Ami a mandzsu-tunguzt illeti, a török és a mongol adatokkal rendszerint csak az irodalmi mandzsu (jelzése: *ma*) mutat egyezést; ha a kérdéses szó más mandzsu-tunguz nyelvből is előfordul, akkor az adatokat közöljük.

³ A kínaiában ez a szó már a Csou-korban ismeretes, és így megelőzi a belsőázsiai előfordulásokat.

nevezhetjük őket. Ugyanakkor rá kell mutatnunk arra is, hogy a legősibb fegyverek nevei (kések, íj, nyíl, stb.) különböznek az egyes altaji nyelvekben.

A fegyvereknek és haditechnikai kifejezéseknek a török, mongol és mandzsunguz nyelvek közötti kölcsönzései két főcsoportra oszlanak: 1. a török és mongol nyelvek közti és 2. a mongol és a mandzsunguz nyelvek közti egyezésekre. Az első csoportba tartoznak például a következők: tör. *balta*, *palta* ~ mong. *balta süke* 'balta'; tör. *bäkter* ~ mong. *begter* 'vért'; tör. *quramsaq* ~ mong. *qorumsaya* 'íjtok'; stb.

A legtöbb török nyelvben igen gyakori az arab és perzsa eredetű fegyvernév. Kivételek a szibériai török nyelvek, a kirgiz és a jakut, amelyek elkerülték a mohamedán befolyást, illetve később kerültek alája. (V. ö. Н. А. Баскаков, Развитие языков и письменности народов СССР: Вопр. языкознания, 1952 № 3, 19-34.) Közülük az Altaj-vidékiek és a kirgizek főképpen mongol hatásnak voltak kitéve. A mongol hatás következtében számos olyan kétségtelenül mongol eredetű fegyvernév és haditechnikai kifejezés ismeretes náluk, amilyeneknek a többi török nyelvekben nyoma sincs. Pl.: mong. *jebe* 'hadinyíl' ~ alt. tör. *čebe* 'ua.'; mong. *urtuyčün numün* 'hosszú íj' ~ alt. tör. *ortoqšin* 'az íjnak már jelentésnélkülivé vált diszítő jelzője' (mong. *urtu* 'hosszú'); mong. *ildü* 'kard' ~ alt. tör. 'toboli *üldü* 'ua.'; stb.

A mongolban és kirgizben, illetve az altaji törökben megegyező fegyvernevek némelyike a mongol és mandzsunguz kölcsönzések közt is megtalálható. Pl.: mong. *tebke* 'az íjbütyke az ideg felerősítésére' ~ kirg. *tepkü* 'ua.' ~ ma. *tebke* 'ua.'; mong. *seleme* 'kard' ~ kirgiz *säläbä* 'ua.' ~ ma. *seleme* 'ua.'; mong. *qayimuyur*, *qayimur* 'nagy háromszögletes hegyű nyílfajta', Mongolok Titkos Története *keyibur sumun* 'nyílfajta' ~ alt. tör. *qaybur* 'ua.' ~ ma. *keifu* 'ua.'; stb.

Az altaji nyelvek közötti kölcsönzések másik csoportját a mongol-mandzsunguz egyezések alkotják. Ezek közül néhány már az előbb felsorolt példák közt is szerepelt. Mutatóba közöljük még a következőket: mong. *küyir* 'csomó az idegen' ~ ma. *kuyerxen* 'ua.'; mong. *učıqa* 'íjtok takarója' ~ ma. *učıxa* 'ua.'; mong. *oni* 'nyíl rovátkája' ~ ma. *wen* 'ua.'; mong. Mongolok Titkos Története *yor* 'zengő nyílhegy' ~ ma. *yoro* 'ua.'. stb.

Igen gyakori mongol-mandzsunguz viszonylatban a többtagú fegyvernév lefordítása, a tükörfelfejtés: mong. *sam sumun* 'fésüs nyíl' ~ ma. *ıjıfun niru* 'ua.' (*sam* ill. *ıjıfun* 'fésüs'; *sumun*, ill. *niru* 'nyíl'); mong. *angya sumu* 'villás nyíl' ~ ma. *xente niru* 'ua.' (*angya*, *xente* 'villa'); mong. *bars qarbuqu sumu* 'tigrislövő nyíl' ~ ma. *tasxa yabbara niru* 'ua.' (*bars*, *tasxa* 'tigris'; *qarbu-*, *yabba-* 'nyilazni'); stb.

A jövevényszavak átvétele és átadása a mongol és mandzsunguz nyelv között mindkét irányban végbement és ezek a kölcsönzések, mint erre LIGETI akadémikus utalt, a történelmi érintkezéseknek megfelelően több hullámban történtek. Hozzászólásunkban az egyes rétegek szétválasztását természetesen nem kísérelhetjük meg, de példaképpen megemlítjük, hogy a mongol *yor* 'zengő nyílhegy' csak a Mongolok Titkos Történetéből mutatható ki, sem az irodalmi mongol, sem a nyelvjárások nem ismerik, a mandzsunguzban tehát okvetlenül régi átvétel.⁴

A rétegek szétválasztása szempontjából különösen tanulságosak a kétszeres átvételek. Például a mongol *qarbu-* 'lőni' igét is két ízben vette át a mandzsunguz

⁴ Az átvétel irányát mutatja az, hogy a mandzsunguz — amely az *n*-en kívül nem ismer más szóvégi mássalhangzót — a mongol alakot megtoldotta *o* hanggal, míg ellenkező irányú átvétel esetén a mandzsunguz szóvégi vokális nem kopott volna le a mongolban.

nyelv, egyszer *γab-ta-*, egyszer meg *qalbi-* alakban. Az első alak régebbi átvételnek látszik. A többi mandzsu-tunguz nyelv tanúsága szerint ugyanis — mint azt LIGETI akadémikus megállapította, — a mandzsuban **-rb-* > *-b-* hangváltozás ment végbe (vö. ma. *gebu* ,név', nanaj *gerbu* ,ua.': LIGETI LAJOS 1947. évi »Mandzsu hangtan« c. egyetemi előadása). Az átvétel idejében a szó alakja tehát ma. **γar-bu-* v. **qar-bu-* lehetett (ebből képzéssel *γar-ma* ,öthegyű nyílfejta'), amit a nanaj *garpai* ,nyilazni' szó is bizonyít. A *γab-ta-* átvétele következőképpen a mandzsu **-rb-* > *-b-* fejlődés megindulása előtti időre tehető. A mandzsu nyelv a későbbi jövevényszók *-rb-* hangkapcsolatát *-lb-* vel helyettesítette, így került be a mandzsuba újra a mongol *qarbu-* ,lőni' ige *qalbi-* alakban (ebből képződött *qalbiqô* ,nyílhegy' szó). Hasonló hangtani jelenséget mutatnak még: mong. *qarbing* ,a has alsó része' ~ ma. *qalbin* ,lányék'; mong. *irbas* ,mosoly', *irbaski-* ,mosolyogni' ~ ma. *ilbasa-*, *ilbarila-* ,ua. '; mong. *qarba* ,egy folyami halfajta neve' ~ ma. *qalfini* ,halfajta neve.'

A mongol-mandzsu egyezések közül néhány megtalálható más mandzsu-tunguz nyelvekben is, pl.: mong. *qobdo* ,tegez' ~ ma. *qobdon* ,ua.', nanaj *koptone* ,ua.', olcsa *kopto* ,këshüvely', Nercsa-menti tunguz *kobdu* ,tegez' (vö. burját *qobto* ,ua. '); mong. *aysarya*, *aysaya* ,fegyvertartó öv' (*aqsa-* ,akasztani') ~ ma. *aysaryan* ,ua.', szolon *asaraa* ,ua. '; mong. *süke* ,balta' ~ ma. *suxe* ,ua.', orocs *sjuko* ,ua.', Nercsa-menti tung. *suka* ,ua.', szolon *suxxu* ,ua. '.

Szeretnénk itt megjegyezni, hogy a Nercsa-menti tunguz a mongol szavakat nem a mandzsun keresztül, hanem közvetlenül a mongolból, pontosabban: a szomszédos burjátoktól vette át. Van rá példa, hogy ya mandzsu nyelvbe ezek a szavak nem is kerültek be. Pl. mong. *jebe* ,hadinyíl', burját *zebe* ,hegyes nyílhegy' ~ Nercsa-menti tung. *jäwä* ,ua.'. A Nercsa-menti tunguz ~ mongol összefüggések tehát a mongol ~ mandzsu-tunguz egyezések külön típusát képviselik.

Az irodalmi mandzsu valamint a többi mandzsu és tunguz nyelv, illetve nyelvjárások között alig találunk egymással megegyező fegyverneveket. Ezzel szemben a szibériai mandzsu és tunguz nyelvekben — úgy látszik — vannak olyan fegyver-elnevezések, amelyeknek megfelelői más szibériai nyelvekben (még a legnyugatibb obi-ugor nyelvekben is) megvannak. Ezeket bizonytalan eredetű szibériai vándorszavaknak tekinthetjük. P. SCHMIDT [Šmits] (*The language of the Samagirs*, Riga 1928. 271.) például a ma. *luxu*, bunkóshegyű nyíl szót, nivh(gilják), odul(jukagir) és ainu (utóbbi nem valószínű), K. VILKUNA (MSFOu XCVIII, 346—47. l.) pedig nyenyec (jurák-szamojéd), enyec (jeniszeji szamojéd), chanti (osztják), és manysi (vogul) ugyancsak bunkós hegyű nyilakat jelölő szavakkal egyezteteti.

A fegyvernevek közül szibériai vándorszavaknak tarthatjuk még a következőket:⁵

A mandzsu *butalin* ,a nyílhegy egy része' szónak nincs etimológiája a mandzsuban; a mongolban ez a szó szintén ismeretlen. Esetleg összefüggésben lehet a manysi (vogul) *marau* *potalin* *nal* ,kerek, gömbös nyíl' kifejezés *potalin* szavával, amelynek jelentése ,bunkós gömbös'.

Az orocsban ismeretes egy *dönu*, illetve más feljegyzés szerint *denku* nevű coboly-nyíl, az evenkiben (tunguz) pedig egy *dönu-ro*, *dönu-ro* nevű íjjascsapda, amely szintén a cobolyvadászok fegyvere. MIDDENDORF tunguz gyűjtésében is található egy *dynke* ,coboly' szó. E mandzsu-tunguz adatokat összekapcsolhatjuk a manysi (vogul) *tane* ,mókus' szóval (nyílnévben is: *tane nó*

⁵Az obi-ugor adatokért Cs. FALUDI ÁGOTÁnak mondok köszönetet.

„mókus nyil”), valamint a török *tīŋ, tājīŋ* „mókus” szóval. A török szót NÉMETH GYULA (A honfoglaló magyarság kialakulása, Bp. 1930. 116. l.) a cobolyosztjások (Zobel Ostiaken) *Deŋ, Denka* névével (KLAPROTH, Asia Polygl. 169. l.), feltehető *tīŋlig „prémes” származékát pedig egy i. u. III. századbéli délszibériai prémkereskedő nép kínai átírással ránkmaradt *ting-ling* névével egyezteteti. Mindez arra enged következtetni, hogy az itt tárgyalt *tīŋ* — *denku* szó valószínűleg „prémesvad” jelentésben a szibéria prémvadász népek igen régi kultúrszava.

Az eltérések — egyrészt a lovasnomád mandzsuk, másrészt a főképpen vadászéletmódot folytató többi mandzsu-tunguz nyelvű nép fegyvernevei között — jól megvilágítják azt, hogy az egymáshoz közel élő rokonnyelvek szókészletében is jelentős különbségek lehetnek, ha az illető nyelvek hordozói más-más életformában élnek, mert »eltérően a felépítménytől, amely a termeléssel nem közvetlenül, hanem a gazdasági élet közvetítésével függ össze, a nyelv közvetlenül az ember termelő tevékenységével van kapcsolatban éppúgy, mint bármely más tevékenységével, munkájának kivétel nélkül minden terén. Ezért a nyelv szótári szókészlete, amely a legérzékenyebb a változások iránt, majdnem szakadatlanul változó állapotban van, — s eközben a nyelvnek a felépítménytől eltérően, nem kell megvárnia az alap felszámolását — változásokat visz be szótári szókészletébe az alap felszámolása előtt és függetlenül az alap állapotától» — állapítja meg SZTÁLIN elvtárs Marxizmus és nyelvtudomány c. művében (A szovjet nyelvtudomány kérdései, Bp. 1950. 239—40. l.).

Ha most összegezzük az elmondottakat — annak ellenére, hogy teljességre nem törekedtünk, — megállapíthatjuk, hogy a fegyvernevek és haditechnikai kifejezések kölcsönzése, vándorlása az altaji nyelvek között két főcsoportra oszlik, melyek közül az egyik a mongol és török nyelvcsoporthoz tartozik, a másik a mongol és a mandzsu nyelv közötti érintkezéseket bizonyítja. Ezeket a kapcsolatokat tárta fel LIGETI akadémikus előadása is. A kölcsönzés két főirányának vannak kisebb elágazásai, módosulásai a szorosabb vagy lazább történelmi kapcsolatoknak megfelelően. Ilyen, egyrészt a mongol és a szibériai török nyelvek, illetve a mongol és a kirgiz nyelv, másrészt a burját-mongol és a Nericsa-menti tunguz közötti kapcsolat. Megállapítható, hogy a mandzsu-tunguz nyelvcsoporthoz belül bizonyos különbségek figyelhetők meg. Az irodalmi mandzsu — legalább is a fegyvernevek terén — több egyezést mutat a mongollal, mint a többi mandzsu-tunguz nyelvvel. Az utóbbiak viszont néhány olyan fegyvert ismernek, amelyeknek neve — úgy látszik — Szibéria egyéb nyelveiben is megvan.